

R E A L
ACADEMIA
GALEGA

R(05)/3

CADERNOS DE LINGUA

1.º SEMESTRE. 1999

19

Director: Constantino García
Vicedirector: Manuel González González
Coordinador: Xosé Luís Regueira
Secretaria: María do Carme Pazos Balado

Consello de redacción:

Carlos Díaz Abraira, Xermán García Cancela, Antón López Dobao,
 Miguel Pérez Pereira, Modesto A. Rodríguez Neira

Comité científico:

R. Álvarez Blanco (Un. Santiago), J.A. Argente Giralt (Un. Aut. Barcelona), Takekazu Asaka (Un. Azabu), Michel Contini (Un. Stendhal de Grenoble), F. Fernández Rei (Un. Santiago), P. García Mouton (CSIC Madrid), Taina Hämäläinen (Un. Helsinki), Johannes Kabatek (Un. Paderborn), R. Lorenzo Vázquez (Un. Santiago), C. de Azevedo Maia (Un. Coimbra), David Mackenzie (Un. Corcaigh), Lorenzo Massobrio (Un. Torino), Michael Metzeltin (Un. Viena), Boris Narumov (Un. San Petersburgo), A. Santamarina Fernández (Un. Santiago), M. Santos Rego (Un. Santiago)

Colaboracións e correspondencia:

Xosé Luís Regueira Fernández
 r/. Hórreo, 31-2º
 15702 Santiago de Compostela

Subscripción e intercambio: Dirixirse a

Editorial Galaxia, S. A.
 r/. Reconquista, 1 - 36201 Vigo

© Real Academia Galega
 A Coruña, 1990

Edita: Real Academia Galega
 r/. Tabernas, 11 - 15001 A Coruña

I.S.S.N.: 1130-5924

Título clave: Cadernos de Lingua
 Título abreviado: Cad. Ling.

Depósito Legal: C-1.642-1992

Deseño: M. Janeiro

Imprime: Obradoiro Gráfico, S. L.
 Avda. Rebullón, 49 - Mos

Esta publicación é posible gracias á colaboración económica da Consellería de Cultura da Xunta de Galicia.

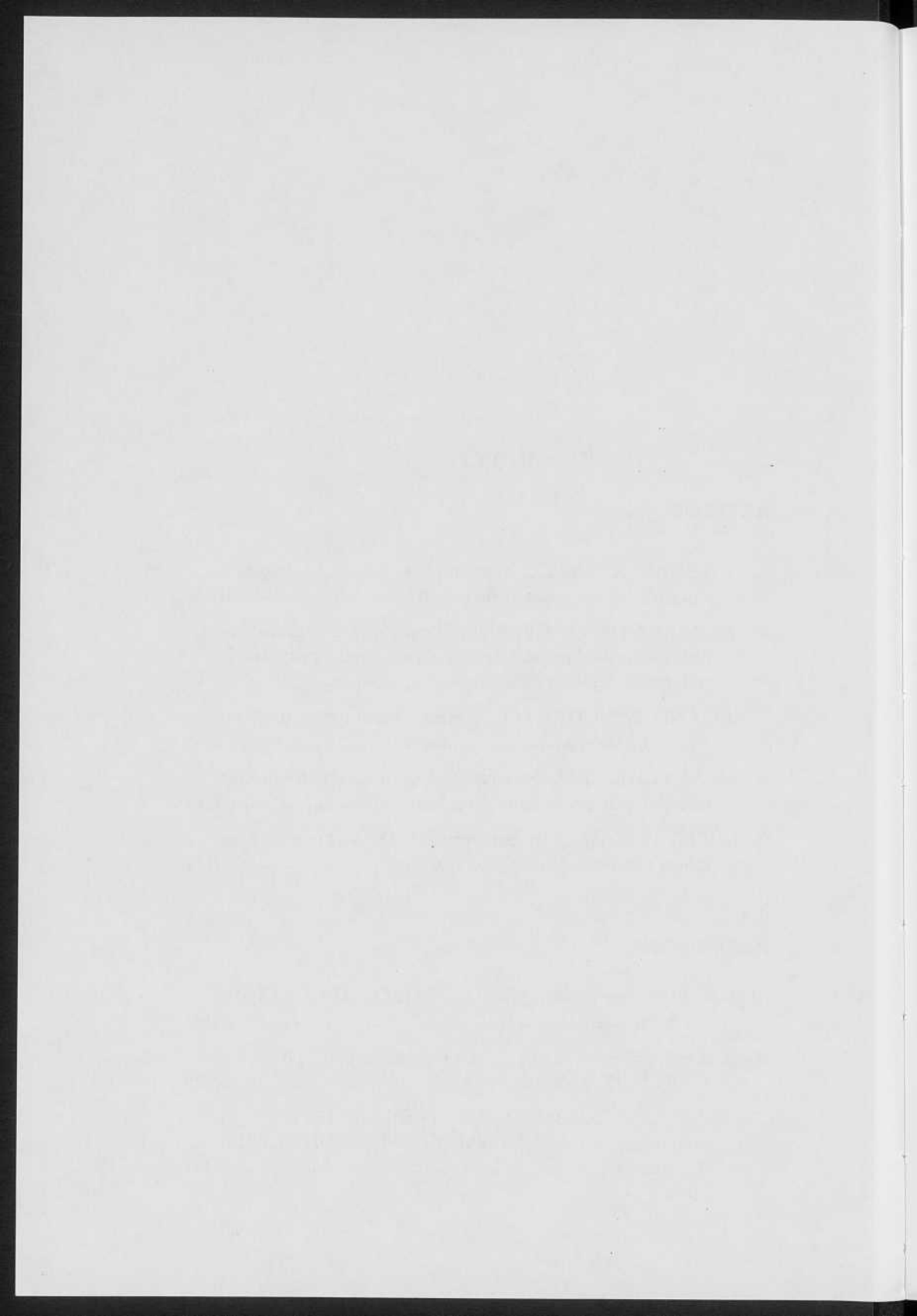
ÍNDICE

ARTIGOS

- A. IGLESIAS ÁLVAREZ, Os estudos empíricos sobre a situación sociolingüística do galego 5
- M. ÁLVAREZ DE LA GRANJA, Variación e sinonimia nas unidades fraseolóxicas. Caracterización xeral e proposta de tratamento lexicográfico 43
- I. SEOANE SÁNCHEZ, O primeiro dicionario da Real Academia Galega 65
- X. M. SÁNCHEZ REI, Repercusións gramaticais do uso da interpolación pronominal en galego 85
- C. LÓPEZ LEIZÁN, A impersonalidade do verbo *chover* en galego medieval. Unha aproximación 111

RECENSIÓNS

- O ghallegho dos sete lughares*, J. L. CORTIZO AMARO (X. M. Pérez Sardiña) 123
- Aspectos do galego de Santiago de Compostela*, F. DUBERT GARCÍA (X. L. Regueira) 129
- Taalverlies door taalcontact? Een onderzoek bij Portugese migranten*, M. SCHOENMAKERS-K. GUNNEWIEK (C. Sinner) 133

OS ESTUDIOS EMPÍRICOS SOBRE A SITUACIÓN SOCIOLINGÜÍSTICA DO GALEGO

ANA IGLESIAS ÁLVAREZ
Universidade de Santiago de Compostela

Introducción

No século XX, paralelamente á modernización do país, acen-túase o proceso de substitución lingüística do galego polo español. A industrialización dos principais núcleos urbanos e o éxodo rural, a xeneralización do ensino obrigatorio (en español), os medios de comunicación de masas, etc. son os instrumentos que a política asimilacionista necesitaba para estender o español a tódalas clases sociais, e non só ás elites e clases acomodadas. Pero tamén neste século comezan as primeiras accións organizadas reivindicando a lingua propia, movemento que queda interrompido polo franquismo e que non se reiniciará ata os anos 60 e 70, xa na fin da dictadura. Precisamente nesta época e non de xeito casual saen á luz os primeiros estudos sobre a situación social do galego. A reflexión sociolingüística comeza en Galicia a finais dos anos 60, da man de estudiosos como Piñeiro López (1967) ou Alonso Montero (1968), pero para atopar as primeiras investigacións que manexan datos empíricos hai que esperar, como veremos, á década dos 70, realizándose de xeito sistemático só a partir da transición democrática. Neste tipo de estudos entran en relación dúas disciplinas de creación recente: a Sociolingüística e a Planificación Lingüística (en concreto a planificación do status ou planificación social)¹. En palabras de Fernández Pérez (1994: 75-76):

¹ Atopamos os fundamentos de ambas disciplinas nos anos 50 (da Sociolingüística, Haugen, 1953 e Weinrich, 1953; e da Planificación, Haugen, 1959), aínda que non se consolidan ata a década dos 60. Véxase o artigo de Fernández Rodríguez (1996) no referente á Sociolingüística, e o de Fernández Pérez (1994) para a Planificación Lingüística.

Ahora la pretensión de rigor y de cierto grado de objetividad en la adaptación, refórma, etc. de las lenguas exige conocimiento sobre los factores y las coordenadas sociales que las envuelven, de modo que el desarrollo de la *Sociolingüística* en la vertiente de actitudes, comportamientos y creencias de los hablantes hacia la lengua (el área de la denominada *Sociología del lenguaje*) se hace inevitable. La *Planificación* es, así, un campo que surge con anterioridad o a la par que el de la *Sociolingüística*.

O noso obxectivo é repasar os estudos publicados ata hoxe sobre o galego nesta liña de investigación, a Socioloxía da linguaxe, o que nos proporcionará información desde dúas perspectivas distintas. En primeiro lugar, ofreceranos datos sobre a recente evolución histórica da nosa lingua (competencia, usos e actitudes), desde os últimos anos da dictadura ata os nosos días, período de grandes cambios non só económicos, sociais e políticos, senón tamén sociolingüísticos. Ademais, a través destes estudos comprobaremos as características da planificación lingüística levada a cabo na nosa Comunidade, así como os niveis de éxito ou fracaso acadados, xa que se estas investigacións constitúen o primeiro paso de calquera proxecto de planificación, resultan tamén imprescindibles na etapa final do mesmo, á hora de avaliar os seus resultados unha vez aplicado.

En definitiva, serán obxecto desta revisión bibliográfica os traballos publicados ata o momento sobre a situación social da lingua galega, sempre que afronten o tema desde unha perspectiva empírica, é dicir, sempre que o seu punto de partida sexa a realización dun traballo de campo propio. Presentarémolos por orde cronolóxica, distinguindo varias etapas, e analizando por unha parte as súas achegas no referente á metodoloxía, e pola outra as súas conclusións máis relevantes, conclusións que, sen lugar a dúbidas, contribuíron á creación do discurso sociolingüístico deste último cuarto do século XX.

1. Etapas

Antes de pasar a comentar os trazos máis relevantes que caracterizan as investigacións das diferentes etapas, recollémolas a modo de esquema co fin de ofrecer unha visión global. Presentamos, ademais do ano de publicación de cada obra e os seus autores, o título, así como o grupo de poboación obxecto de estudio, datos que nos orientan xa sobre o ámbito do que se ocupa cada investigación e nal-

gúns casos mesmo do seu enfoque². A referencia completa de tódalas obras citadas pode consultarse na bibliografía que facilitamos ó final deste traballo. Os criterios que seguimos na periodización son de tipo metodolóxico, histórico e político. Escollemos como data límite entre a primeira e a segunda etapas o ano 1978, no que se aproba a Constitución Española aínda vixente hoxe. Como veremos, esta data clave da nosa historia recente terá tamén importantes repercusións na Socioloxía da linguaxe e a Planificación Lingüística desenvolvidas en Galicia. A segunda e cuarta etapas distinguímolas en función dunha serie de investigacións macrocuantitativas que constitúen por si mesmas a terceira etapa e entre as que destaca o Mapa Sociolingüístico de Galicia, que supón un antes e un despois neste tipo de estudos. A continuación comentaremos máis polo miúdo as características comúns a cada etapa.

Primeira etapa: os anos 70

ANO	AUTORES	TÍTULO	POBOACIÓN OBXECTO DE ESTUDIO
1970	FOESSA	<i>La comunidad regional</i>	Amas de casa (ámbito estatal)
1974	Ayestarán e De la Cueva	<i>Un análisis sociológico de la galleguidad y del conflicto lingüístico gallego</i>	Amas de casa da provincia de Pontevedra e a comarca da ría de Arousa
1977	Ruiz Fuentes e Pérez Vilariño	<i>Lengua y cultura gallegas, La educación en Galicia</i>	Individuos maiores de 15 anos residentes en cidades con máis de 2.000 habitantes
1977	Del Campo e outros	<i>Galicia</i>	Individuos maiores de 18 anos (ámbito estatal)
1977	Casillo e Pérez Vilariño	<i>La lengua y la enseñanza primaria</i>	Mestres e alumnos de E.X.B. e as súas familias

² Con respecto á data de publicación, debemos especificar que polo xeral non coincide coa do traballo de campo, realizado na maioría dos casos un ou dous anos antes.

Segunda etapa: de 1978 a 1992

ANO	AUTORES	TÍTULO	POBOACIÓN OBXECTO DE ESTUDIO
1979	Rojo	<i>Aproximación a las actitudes lingüísticas del profesorado de E.G.B. en Galicia</i>	Profesores de E.X.B. do ensino público.
1986	Monteagudo e outros	<i>Aspectos sociolingüísticos do bilingüismo en Galicia segundo os alumnos da 2ª etapa de EXB</i>	Alumnos da 2ª etapa de E.X.B. de centros públicos e privados
1987	Rubal e Rodríguez Neira	<i>O galego no ensino público non universitario</i>	Profesores e alumnos de E.X.B., B.U.P. e F.P. de centros públicos
1988	Rodríguez Neira e López Martínez	<i>O galego na Universidade</i>	Profesores, alumnos e PAS da Universidade de Santiago
1989	López Muñoz	<i>O idioma da Igrexa en Galicia</i>	Párrocos e seminaristas
1992a	Rubal e outros	<i>Aproximación á situación da lingua no ensino non universitario (preescolar e E.X.B.)</i>	Profesores e alumnos de preescolar e E.X.B. de centros públicos e privados
1992b	Rubal e outros	<i>A lingua do alumnado e profesorado nas franxas occidentais de Asturias, León e Zamora</i>	Profesores e alumnos de E.X.B., B.U.P. e F.P. de centros públicos e privados (galego exterior)

Terceira etapa: os estudos macrocuantitativos

ANO	AUTORES	TÍTULO	POBOACIÓN OBXECTO DE ESTUDIO
1992	IGE	<i>Censo de Poboación e vivendas 1991. Coñecemento e uso do idioma galego</i>	Individuos maiores de 18 anos
1993	Seminario de Sociolingüística	<i>Estudio sociolingüístico da comarca ferrolá: fase previa ó Mapa Sociolingüístico de Galicia</i>	Individuos maiores de 16 anos da bisbarra de Ferrol (enquisa piloto)
1994	CIS	<i>Conocimiento y uso de las lenguas en España</i>	Individuos de 18 anos e máis (ámbito estatal)
1994	Seminario de Sociolingüística	<i>Lingua Inicial e Competencia Lingüística en Galicia</i>	Individuos maiores de 15 anos
1995	Seminario de Sociolingüística	<i>Usos Lingüísticos en Galicia</i>	Individuos maiores de 15 anos
1996	Seminario de Sociolingüística	<i>Actitudes Lingüísticas en Galicia</i>	Individuos maiores de 15 anos
1996	Comisión Europea	<i>Euromosaic. Producción y reproducción de los grupos lingüísticos minoritarios de la UE</i>	Grupos lingüísticos minoritarios da UE, incluído o galego

Cuarta etapa: do MSG a hoxe

ANO	AUTORES	TÍTULO	POBOACIÓN OBXECTO DE ESTUDIO
1997	Lorenzo Suárez e outros	<i>Estudio sociolingüístico da Universidade de Vigo</i>	Profesores, estudantes e PAS da Univ. de Vigo
1997	Ramallo e Rei Doval	<i>Vender en galego. Comunicación, empresa e lingua en Galicia</i>	Individuos entre os 18 e 65 anos / Axentes empresariais
1997	Bouzada e Lorenzo Suárez	<i>O futuro da lingua. Elementos sociolingüísticos para un achegamento prospectivo da lingua galega</i>	Empresas galegas / Actores implicados nos ámbitos locais e socioeconómicos
1998	Vaamonde Liste e outros	<i>Estudio sociolingüístico sobre a situación da lingua galega no Concello de Vigo</i>	Individuos de 15 anos e máis residentes no Concello de Vigo
1998	Rodríguez Neira (coord.)	<i>O idioma na Universidade de Santiago de Compostela</i>	Profesores, estudantes e PAS da Univ. de Santiago

1.1. Primeira etapa: os anos 70

O informe Foessa (1970), elaborado baixo a dirección do sociólogo Amando de Miguel, é a primeira investigación que nos ofrece datos sobre o número de falantes, a competencia nas catro destrezas e os ámbitos de uso das distintas linguas minorizadas do Estado -denominadas nesta época "linguas rexionais"-, así como sobre as actitudes cara ás mesmas. Segundo a súa propia valoración, trátase de "datos muy interesantes, hasta ahora totalmente sin precedentes en nuestro país" (Foessa, 1970: 1264). Os restantes estudos desta primeira etapa están realizados tamén por sociólogos, coincidindo ademais en que non se dedican integramente á cuestión da lingua. Na maioría deles o interese polas linguas minorizadas responde ó estudio da conciencia rexional. A importancia que daquela tiña este tema e que dá lugar á aparición dos primeiros traballos empíricos sobre a situación sociolingüística en España, non se pode entender sen ter en conta o contexto político do momento: os últimos anos da dictadura e a transición democrática. Este contexto favorece unha posible descentralización, para a cal resulta básico coñecer as actitudes rexionalistas dos individuos, acaparando a máxima atención, neste sentido, aquelas "rexións" denominadas hoxe *Comunidades Históricas*, que son a fin de contas as que posúen un idioma propio distinto do español e

ás que se lles atribúe unha maior conciencia rexional (Foessa, 1970: 1263)³.

Pero o ton político destes primeiros estudos acentúase de xeito especial nas tres investigacións inmediatamente posteriores á morte de Franco (1975), publicadas xa polo tanto na época da transición cara á democracia. En *Vivir en Galicia*, Ruiz Fuentes e Pérez Vilariño (1977), desde un posicionamento definido por eles mesmos como "galleguista", critican o centralismo e a marxinação socioeconómica de Galicia, propoñendo como solución a "Autonomía rexional administrativa e política" e presentando o dominio lingüístico do español sobre o galego, exercido a través da escola, como un dos instrumentos de "colonización". De aí que dediquen dous capítulos do seu libro ó tema da lingua: "Lengua y cultura gallegas" e "La educación en Galicia".

Del Campo e outros (1977), en *La cuestión regional española*, estudian as opinións e actitudes políticas dos españois maiores de 18 anos, facendo especial fincapé, como o propio título indica, nas referidas á cuestión rexional, e por isto mesmo centrándose nas "rexións" consideradas máis susceptibles de reivindicar a descentralización, ás que se aplica un conxunto de preguntas específicas⁴.

Por último, *La Reforma educativa y el cambio social en Galicia* (Castillo e Pérez Vilariño, 1977) pecha este grupo de estudos de marcado carácter sociolóxico. Esta investigación, publicada polo ICE (Instituto de Ciencias da Educación), é a primeira que se ocupa da situación do galego e o español desde un punto de vista exclusivamente educativo, tema ó que dedica o capítulo VII, "La lengua y la enseñanza primaria", e que como veremos vai adquirir unha gran importancia na seguinte etapa.

1.2. Segunda etapa: de 1978 a 1992

Na segunda etapa atopamos xa lingüistas, filólogos, etc. entre os autores deste tipo de investigacións, reservadas nun principio, como acabamos de ver, ós sociólogos. Ademais as obras céntranse exclusiva e integramente no estudio da situación sociolingüística. Tralos precedentes dos anos 70, esta etapa constitúe a consolidación

³ O informe Foessa considera, ademais de Galicia, "Cataluña, País Vasco, Navarra, País Valenciano e Baleares", deixando fóra "rexións" como Asturias ou Aragón, onde de feito os idiomas autóctonos teñen moi pouca forza.

⁴ Trátase de "Cataluña, País Vasco, Región Valenciana, Galicia e Canarias". En relación co informe Foessa (1970), o outro estudio desta etapa que abrangue todo o Estado, Del Campo e outros (1977) non teñen en conta Navarra nin Baleares.

da liña de investigación que nos ocupa, como demostra a abundancia de monografías, artigos e teses de licenciatura e doutoramento. De feito, o aparente baleiro que atopamos de 1979 a 1986 cómpre matizalo, pois nestes anos, aínda que non se publican monografías, preséntanse varias teses de licenciatura e doutoramento sobre o tema: Noia Campos, 1980; Fernández Rodríguez, 1984; Lorenzo Creo, 1984; Rodríguez Neira, 1985; Rubal Rodríguez, 1985 e Varela Caruncho, 1986. Ademais, sae á luz unha importante cantidade de artigos, en moitos casos extraídos destas mesmas teses e que se poden consultar en revistas especializadas como *Verba* ou *Cadernos de Lingua* (véxase o cap. 4, apartado 4.2.3., da *Guía Bibliográfica de Lingüística Galega* (ILGA, 1996), titulado "Usos e actitudes lingüísticas").

Desde un punto de vista histórico e político, o primeiro estudio -Rojo, 1979- sitúase nun momento de transición, pois publícase trala aprobación en 1978 da Constitución Española, pero antes do Estatuto de Autonomía (1981) e a Lei de Normalización Lingüística (1983). A promulgación destas leis provoca que se preste unha especial atención ós problemas de Planificación Lingüística. A Constitución recoñece como linguas oficiais non só a española, senón tamén tódalas demais nas súas respectivas Comunidades Autónomas (art. 3), e aínda que se trata dunha cooficialidade disimétrica, como xa se ten denunciado reiteradamente, inaugura unha nova época para as linguas minorizadas de España, proporcionándolles un apoio legal que se complementará cos Estatutos de Autonomía e as Leis de Normalización Lingüística⁵. Neste ambiente favorable as novas investigacións responden, como explica Rojo (1979: 5), á "urgente necesidad de actuar de forma consciente y efectiva sobre la realidad lingüística gallega (esto es, de hacer una planificación lingüística responsable)", para o que resulta imprescindible coñecer a situación da que se parte e sobre a que se quere actuar. Esta planificación vaise orientar principalmente ó ámbito do ensino, axente de socialización que se converterá polo tanto no obxecto de estudio de tódolos traballos desta etapa, coa única excepción do de López Muñoz (1989). Dado que a escola foi un dos elementos castelanizantes máis importantes do século XX, considérase que será tamén o medio máis eficaz para reverter o proceso, isto é, recuperar o uso e o prestixio da lingua propia. En palabras de Rojo (1979: 15):

⁵ Mentres se proclama o deber e o dereito de coñecer o español (art. 3.1. da Constitución), con respecto ó galego só se admite o dereito (art. 5.2. do Estatuto de Autonomía de Galicia). De feito, declarouse inconstitucional o artigo da LNL que establecía o mesmo deber para a lingua propia da nosa Comunidade.

No tengo la menor duda de que el sistema educativo y su realización van a jugar en ella [unha planificación lingüística en Galicia] un papel decisivo. De hecho, la escuela ha sido hasta ahora el instrumento más claro de una determinada política lingüística (...) Los profesores de E.G.B. son los que tendrán a su cargo el desarrollo de esa planificación.

En consecuencia, serán os profesores do ensino público de E.X.B. a poboación escollida neste primeiro estudio da segunda etapa. As demais investigacións, como podemos comprobar no esquema xa exposto, continúan nesta liña, proporcionando datos tamén sobre os alumnos e abranguendo en conxunto tódolos niveis educativos⁶.

A partir da investigación de Monteagudo e outros (1986) e sobre todo das seguintes, non só se estudiará a realidade sociolingüística co obxectivo dunha planificación futura, senón que se comezarán a avaliar os resultados acadados, posto que as leis que promulgan a normalización do galego xa levan en vigor daquela unha cantidade suficiente de tempo⁷. Recorremos ás palabras de Rubal (1992a: 23-24) para resumir os obxectivos desta serie de estudos sobre o ensino:

- Obter unha información obxectiva e precisa sobre a situación actual do proceso normalizador no ámbito escolar, especialmente no seu aspecto nuclear, o que se refire á lingua vehicular do ensino.
- Conseguir evidencias referenciais sobre o nivel de logro acadado ó abeiro da política despregada.
- Ofrecer á sociedade galega no seu conxunto, e particularmente ó profesorado e ós planificadores do ámbito en cuestión, bases empíricas e obxectivas para unha fundada actuación ó respecto.

Cómpre destacar a relevancia que este autor concede á extensión do ensino *en* galego, criticando o feito de que "no noso país aínda se atopa estendida dabondo a crenza de que o ensino da asignatura de galego é parte substantiva, se non a principal, do proceso normalizador" (Rubal, 1992: 19). De feito, a lei que regula o uso do galego na escola (D.O.G. 16/3/88) só establece de xeito obrigatorio a súa pre-

⁶ Como motivo adicional da elección do ensino como ámbito de estudio, non podemos esquecer a facilidade metodolóxica que implica a concentración de tódolos informantes nun mesmo lugar, como ocorre tanto cos profesores coma cos alumnos. Repárese en que tódalas teses lidas nesta etapa se ocupan tamén, de xeito exclusivo e insistente, deste ámbito.

⁷ De tódolos xeitos, a LNL de Galicia carece dunha periodización que sinala as datas concretas nas que as determinadas normas deben estar implantadas, o que constitúe unha das súas principais limitacións (Cores Trasmonte, 1987: 93).

sencia como lingua vehicular en dúas materias por curso nos niveis de E.X.B., B.U.P. e C.O.U. (á parte por suposto das áreas de Lingua e Literatura galegas)⁸.

Xa para finalizar, temos que destacar o importante labor do Consello da Cultura Galega, que a través da súa Ponencia de Lingua se encargou de financiar e publicar tódalas investigacións desta etapa a partir de 1987, agás a de Rubal e outros (1992a). Esta institución constituirá tamén a vía de publicación de dous dos estudos da última etapa: Ramallo e Rei Doval, 1997 e Bouzada e Lorenzo Suárez, 1997. A Xunta pola súa parte é responsable tan só da edición dos estudos de Rubal e outros (1992a) e mais Monteagudo e outros (1986).

1.3. Terceira etapa: os estudos macrocuantitativos

Un dos aspectos máis salientables dos traballos desta terceira etapa é que por primeira vez o obxecto de interese pasa a ser a situación global da lingua galega, superando os enfoques máis restrictivos da etapa anterior. En palabras de Monteagudo e Santamarina (1993: 126-127):

States which deny the rights of a minority begin by not acknowledging its existence. Thus, the official population censuses carried out in Spain never collected data about Galician. This explains why all the quantitative data we shall cite throughout this study are based on random samples, and not on an exhaustive linguistic census, which is absolutely necessary for appropriate language planning.

Hoxe en día podemos dicir que esta situación se superou totalmente, en primeiro lugar porque en Galicia se inclúen preguntas lingüísticas nos censos desde 1991 (IGE, 1992)⁹; pero sobre todo porque contamos cunha investigación cuantitativa que, tanto polo tamaño da mostra coma polos temas e ámbitos estudados, non ten equi-

⁸ En 1995 adáptase esta lexislación á nova ordenación do sistema educativo (L.O.X.S.E.), pero sen que isto supoña un avance no que respecta ó número de materias impartidas en galego.

⁹ Aínda que Galicia foi a última Comunidade en interesarse por estas cuestións (outras Comunidades como o País Vasco, Valencia ou Cataluña comezan xa dez anos antes), é a que o fai de forma máis completa, pois pregunta polo coñecemento (as catro destrezas, anque sen distinguir o grao), o nivel de uso (sempre / ás veces / nunca) e os ámbitos de uso (familiar / escolar / laboral). Aínda así, os datos sociolingüísticos dos Censos son demasiado xenéricos, debido a que as preguntas teñen que ser necesariamente breves. Precisamente por este motivo non poden incluír cuestións actitudinais.

valente en España nin no resto de Europa: O Mapa Sociolingüístico de Galicia (MSG), elaborado polo Seminario de Sociolingüística da Real Academia Galega (1993, 1994, 1995 e 1996)¹⁰. Bouzada e Lorenzo Suárez, coincidindo con Monteagudo e Santamarina, fan referencia tamén ó baleiro de datos fiables existente en Galicia ata a realización do MSG. Nas súas palabras:

A ausencia dun traballo amplo e rigoroso provocaba a carencia dun perfil cuantificable e territorialmente definido do coñecemento, uso e actitudes sobre a lingua galega. Ademais, a ausencia de concreción cuantitativa fornecía o mantemento de intuicións máis ou menos compartidas, alentaba a defensa de optimismos rebordantes sobre a ampliación da presenza social do galego froito do proceso normalizador, e, noutros casos, obrigaba á formulación de pesimismos igualmente rebordantes... (Bouzada e Lorenzo Suárez, 1977: 18).

Nesta etapa dispoñemos tamén de dous estudos especialmente interesantes na medida en que nos permiten comparar diversas situacións sociolingüísticas de España e Europa: o realizado polo Centro de Investigaciónes Sociolóxicas (CIS, 1994), e o levado a cabo pola Comisión Europea (Euromosaic, 1996)¹¹. No primeiro caso estúdiáanse tódalas linguas cooficiais das Comunidades Autónomas bilingües, en concreto Cataluña, Valencia, I. Baleares, Galicia, País Vasco e Navarra, as mesmas que tiña en conta o informe Foessa (1970), quedando de novo á marxe o asturiano, o aranés e a situación lingüística de Aragón (CIS, 1994: 9). Esta investigación ten como obxectivo dar a coñecer o impacto das políticas lingüísticas dos distintos gobernos comunitarios, desde a aprobación das súas respectivas leis de normalización lingüística. Pola súa parte, Euromosaic (s1996) ofrécenos información sobre 48 grupos lingüísticos minoritarios de Europa, aínda

¹⁰ Os autores do MSG (1993, 1994, 1995 e 1996) son Manuel Fernández Ferreiro, Fernando Fernández Ramallo, Mauro Fernández Rodríguez, Montserrat Recalde Fernández, Gabriel Rei Doval e Modesto A. Rodríguez Neira. Nos volumes de *Usos e Actitudes* participou tamén Lucía Domínguez Seco. Á parte destas monografías, atopamos diversos artigos que analizan os datos do MSG desde unha perspectiva máis concreta, por exemplo: Fernández Rodríguez, 1993; Ramallo, 1996 e 1999 ou Fernández Rodríguez e Rodríguez Neira, 1998. Trala publicación do volume sobre actitudes en 1996 o Seminario de Sociolingüística non sacou á luz ningún outro estudo. Descóñese se está a traballar en novos proxectos, así como as causas desta falta de produción.

¹¹ O encargado de redactar o informe que avanza os primeiros resultados da investigación do CIS (1994) é o profesor Miguel Siguán. No que respecta a Euromosaic (1996), os responsables da súa redacción son Peter Nelde, Miquel Strubell e Glyn Williams.

que nunha primeira fase, que é a que recolle o informe publicado, as enquisas de uso só se aplicaron a oito destes grupos: bretón, catalán en Aragón, galés, gaélico, sorbio, sardo, ladino e galego. Ademais, neste documento de traballo só se presentan as conclusións máis relevantes, dado que por razóns de espacio non puido realizarse unha análise estatística detallada de cada un dos informes destes oito grupos (Euromosaic, 1996: 21)¹². Esta investigación responde á necesidade de reflexionar sobre a nova estruturación económica e política da UE e a súa relación cos grupos lingüísticos minoritarios. Tal como se pode ler no informe, preténdese analizar

la medida en que las distintas lenguas disponen de los componentes sociales, culturales y organizativos que pueden garantizar una función productiva y reproductiva ante un eventual proceso de reestructuración económica acelerada (...). La lengua es un elemento central de la diversidad y si la diversidad es la piedra angular de un desarrollo innovador, se debe velar por conservar el acervo de diversidad existente en la UE (Euromosaic, 1996: Resumen Ejecutivo).

Por último, nesta terceira etapa hai que incluír a lectura dunha tese de licenciatura (Recalde, 1993) e outra de doutoramento (Lameiras, 1994), non publicadas integramente pero si de xeito parcial en forma de artigos (Recalde, 1994 e 1995; Lameiras e González, 1996a e b).

1.4. Cuarta etapa: do MSG a hoxe

A cuarta e última etapa está constituída por tódolos traballos publicados ata o momento con posterioridade ó MSG. Saíron á luz cinco investigacións en só dous anos, o que dá conta do dinamismo que caracteriza nos últimos tempos este campo disciplinar.

Cómpre distinguir entre dous tipos de estudos. Por unha parte, dúas investigacións -Lorenzo Suárez e outros, 1997 e Rodríguez Neira (coord.)¹³, 1998- sobre as Universidades de Vigo e Santiago respectivamente, que continúan na liña da segunda etapa, sen

¹² A información do resto dos grupos procede de tres tipos de cuestionario: un cumprimentado por distintos organismos oficiais dos Estados membros, e outros dous por un correspondente de cada grupo lingüístico (investigadores de diferentes universidades), así como por un conxunto de "testemuñas clave" (expertos nos distintos campos). Polo tanto, neste caso trátase dunha análise de tipo cualitativo non avalada estatisticamente (Euromosaic, 1996: 21).

¹³ Os autores desta obra son: Maricarme García Ares, Manuel C. Núñez Singala, Modesto Rodríguez Neira e Begoña Varela Vázquez.

abandonar o ámbito do ensino. No caso da Universidade de Vigo, desde a súa creación en 1991 resultaba imprescindible unha análise da situación do galego nos seus tres campus (Ourense, Pontevedra e Vigo), a pesar do cal houbo que esperar oito anos para que se levase a cabo¹⁴. Con respecto á de Santiago, trátase da segunda investigación que se centra nesta Universidade, cando pasaron xa dez anos desde a realización da primeira (Rodríguez Neira e López Martínez, 1988). Este período de tempo, suficientemente amplo, esixía unha actualización dos datos e unha nova análise que reflectise os avances acadados desde entón, xa que cómpre facer un seguimento do proceso de normalización a través dos anos.

Por outra parte, temos tres estudos que xorden a raíz da publicación do MSG e que reflicten a súa influencia, constituíndo esta obra o seu punto de partida. En primeiro lugar, dúas investigacións que poñen de relevo o cambio de tendencia que comeza a reivindicarse en Galicia con respecto á Planificación Lingüística. Como xa vimos, desde o estudo de Rojo (1979) ata este momento tódalas esperanzas normalizadoras concentrábanse no ensino e, en consecuencia, os estudos encamiñados a coñecer e avaliar a situación social do galego ocupábanse tamén deste ámbito. Pero co paso do tempo estas mesmas investigacións demostraron o fracaso da escola para recuperar o uso da lingua propia, que foi confirmado xa de xeito incontestable polo MSG. Non podemos esquecer que a presenza do galego como lingua vehicular no ensino é aínda hoxe moi minoritaria (só nunhas poucas materias), incumpríndose mesmo nalgúns casos os mínimos legais establecidos. Deste xeito, non temos programas de mantemento para os alumnos galegofalantes, senón de submersión, e tampouco programas de inmersión para os falantes de español. Ademais, como sinala Baker (1998: 192):

Even when a child successfully learns minority language oracy and literacy skills in school, unless there is considerable support in the community and the economy outside school, that language may wither and die. A classroom-learned second language may become a school-only language¹⁵.

¹⁴ Contamos cun estudio previo -Luaces Pazos e outros, 1992- que non incluimos aquí porque non se chegou a publicar.

¹⁵ Na mesma liña, Lambert (1981: 173) afirma: "creemos, no obstante, que la escuela por sí sola no es capaz de facilitar experiencias lo suficientemente variadas para la adquisición de la fluidez verbal propia de un nativo".

En definitiva, nas sociedades actuais, á hora de reverter o proceso de substitución dunha lingua cómpre ter en conta, ademais do sistema educativo, os novos instrumentos de influencia que nos ofrecen o progreso e a modernización: os medios de comunicación -tanto escritos (xornais e revistas), como audiovisuais (radio e televisión)-, o goberno e a administración pública e, por suposto, as empresas e o comercio (Siguán e Mackey, 1986: 47-48).

En Galicia os primeiros traballos que se fan eco destas importantes transformacións son o de Bouzada e Lorenzo Suárez (1997) e o de Ramallo e Rei Doval (1997), dedicados ós ámbitos empresarial e comercial¹⁶. É de esperar que estas dúas investigacións sirvan de punto de partida dunha nova etapa na Sociolingüística e Planificación Lingüística galegas, na que se amplíen as expectativas de normalización da nosa lingua. Precisamente, unha das críticas máis recentes á LNL (Monteagudo, 1997) destaca a súa falta de atención á situación do galego no ámbito económico-laboral.

Para finalizar, o estudio sobre o Concello de Vigo (Vaamonde Liste e outros, 1998) responde, segundo os seus autores, á demanda de:

realizar con certa periodicidade, por exemplo cada cinco anos, un estudio en profundidade, (...) que polo tanto permita medir con precisión os cambios producidos, tanto pola propia evolución natural da fala coma por efecto das políticas de promoción do uso da lingua galega. (Vaamonde, 1998: 7).

Aínda así, nesta análise quizais fose máis práctico e menos custoso recorrer á inmensa base de datos do MSG, datos aínda bastante recentes e que en moitos casos, coma nos referidos ó Concello de Vigo, están sen explotar (por falta de espazo, no MSG só se publicou a información referida a seis dos 34 sectores nos que se dividiu Galicia). Sen embargo, como se recoñece no propio estudio (Vaamonde, 1998: 8), a falta de coordinación das distintas administracións implicadas non o permitiu.

2. Aspectos metodolóxicos

No que se refire á metodoloxía, atopamos dúas constantes ó longo de tódolos traballos: por unha banda o predominio das técni-

¹⁶ Ramallo e Rei Doval nunha obra previa (1995) adiantaron parte dos datos máis relevantes da súa investigación.

cas cuantitativas sobre as cualitativas, e pola outra o estudio non só da lingua inicial, a competencia e os usos lingüísticos, senón tamén das actitudes cara ás dúas linguas en contacto.

Dentro da metodoloxía cuantitativa, a técnica de investigación elixida é a enquisa, utilizando o cuestionario como instrumento de recollida de información. As investigacións cuantitativas perseguen a contrastación empírica e a medición obxectiva dos fenómenos sociais, na busca de relacións causais e co obxectivo último de xeneralizar os resultados obtidos (Alvira, 1983: 54). Pero esta xeneralización só será posible se a mostra empregada no traballo de campo é representativa da poboación obxecto de estudio, razón pola cal o deseño da mesma (tamaño e tipo de mostraxe) resulta fundamental. Na gran maioría dos estudos que estamos a analizar este requisito cúmprese satisfactoriamente. Só no Informe Foessa (1970) e en *La Cuestión regional española* (Del Campo, 1977) o erro mostral de cada rexión (lembramos que abranguen todo o Estado) supera o $\pm 5\%$, de xeito que estas investigacións unicamente poden garantir a representatividade da mostra do conxunto nacional. Polo tanto hai que tomar os datos "rexionais", os que nos interesan neste artigo, con precaución. Por outra parte, debemos destacar que nos primeiros estudos realizados por lingüistas (ata o de López Muñoz, xa en 1989) non se ofrece ó lector a marxe de erro da mostra. Isto non significa que as mostras utilizadas carezan de representatividade, senón que pon de relevo simplemente a falta de tradición no emprego desta metodoloxía, o que non ocorre en cambio no caso dos sociólogos (primeira etapa), que contaban xa nesta época cunha longa experiencia en investigación empírica de tipo cuantitativo.

En canto ó deseño do cuestionario, atopámonos coa falta de coincidencia na formulación das preguntas, o que dificulta a comparación de resultados. Ademais, non podemos esquecer que a medición que obtemos a través das preguntas dun cuestionario pode agochar unha certa subxectividade, pois son os propios suxeitos estudia-dos os que nos informan sobre si mesmos, os seus hábitos, actitudes, etc., razón pola cal esta técnica se denomina "autoinforme". Resulta polo tanto moi difícil controlar se os informantes son sinceros co entrevistador e sobre todo consigo mesmos. Un individuo pode afirmar que posúe un coñecemento maior do real con respecto a unha lingua porque mantén unha actitude positiva cara a ela, ou ben ó contrario, un coñecemento menor porque ten unha actitude negativa. Tamén é posible que as autoavaliacións sexan inferiores á competencia real porque o "*ideal de lingua*" é o estándar normativo (dominado pola

formalidade)" (Rodríguez Neira, 1998: 33)¹⁷. En definitiva, as respostas ós cuestionarios poden estar revelando determinadas actitudes, o que non invalida en absoluto a técnica sempre que isto se teña en conta. Cando o cuestionario inclúe preguntas propiamente actitudinais os problemas aumentan, pois trátase dunha técnica directa na que o entrevistado "aware that his attitude is being assessed" (Fishbein e Ajzen, 1975: 89), polo que pode intentar responder o que considera socialmente aceptable, ou o que cre que o entrevistador espera oír. Aínda así, resulta o método máis cultivado na medición de actitudes, tanto polos psicólogos e sociólogos en xeral como polos sociolingüistas. Ímonos deter no tratamento que en Galicia se deu a este tema especialmente complexo. Antes de nada temos que sinalar como investigación innovadora neste terreo a de Rojo (1979), por dous motivos: porque é o primeiro traballo no que as actitudes lingüísticas constitúen o obxecto de estudio principal, e por ter en conta a teoría sobre as actitudes da Psicoloxía Social. En palabras do autor:

Los sociolingüistas y sociólogos del lenguaje han hecho intervenir las actitudes como una variable más en diversos intentos de comprensión y explicación de fenómenos lingüísticos diferentes en bastantes ocasiones (teniendo en cuenta, por supuesto, la juventud de sus disciplinas), pero no han sido muchos los trabajos centrados en las actitudes lingüísticas en sí mismas. Este carácter un tanto marginal tiene como consecuencia la desconexión de estos trabajos entre sí y de la mayor parte de ellos con respecto a la teoría general de las actitudes. (Rojo, 1979: 8).

A falta de relación entre estes dous ámbitos non é un problema exclusivo do caso galego. Colin Baker aínda o denuncia en 1992, o que demostra ata que grao resulta pioneiro o estudio de Rojo. En palabras de Baker (1992: 8):

¹⁷ No que se refire á medición da competencia lingüística, o único estudio que recorre á constatación directa, o mellor xeito de acadar resultados obxectivos, é o de Ramallo e Rei Doval (1997). Estes autores miden a destreza lectora pedíndolle ó informante que lea un manual de conxelación en galego e que explique o seu contido. Outros intentos de superar a posible subxectividade da autoavaliación son os de Rubal Rodríguez (1992a) e Rodríguez Neira (1998). No primeiro caso óptase por acceder ós usos e á competencia lingüística dos alumnos a través da información que sobre eles subministran os profesores, de xeito que os resultados xa non responden á autoavaliación, anque seguen estando suxeitos á subxectividade, neste caso dos mestres. No segundo (Rodríguez Neira, 1998: 33-34), para obter unha referencia máis obxectiva sobre a competencia lingüística recórrase á cualificación obtida na materia de lingua galega nos distintos niveis educativos (E.X.B., B.U.P., C.O.U. e F.P.), medida de tódolos xeitos algo demasiado relativa.

The tendency of research of language attitudes (the Welsh research is an example) is to appear to ignore or be unaware of the strong tradition in social psychology that concerns the definition, structure and measurement of attitudes, the relationship of attitudes to external behaviour and the central topic of attitude change.

Na elaboración das preguntas actitudinais séguense habitualmente as escalas de actitude estándar¹⁸. Unha das máis utilizadas é a denominada Likert, á que recorren Monteagudo (1986), López Muñoz (1989), Ramallo e Rei Doval (1997), Bouzada e Lorenzo (1997) e mais o MSG (1996). Citamos a modo de exemplo un par de preguntas deste último traballo:

P. 84. ¿As asignaturas diferentes de lingua e literatura españolas deben explicarse en galego?

P. 74. ¿Que lle parece que a información deportiva ou os sucesos dos periódicos estean escritos en galego?

Sendo as posibilidades de resposta:

Totalmente de acordo / Bastante de acordo / Indiferente / Bastante en desacordo / Totalmente en desacordo / NS - NC.

Por outra parte, noutros dous estudos -Rubal e Rodríguez, 1987 e Rubal e outros, 1992- emprégase o diferencial semántico de Osgood. Nestoutro tipo, os informantes deben situar un obxecto dado nunha escala de adxectivos bipolares que representan distintas dimensións, como por exemplo.

-Utilidade (inútil / útil)

-Avaliación xeral (fea / bonita)

-Dificultade (doadada / fácil)

No estudio de Rubal e Rodríguez (1987) utilízase como obxecto actitudinal a materia de galego, polo que quizais resulte demasiado arriscado estender os resultados á lingua galega ou ó uso desta. Ós alumnos pode non gustarlles a materia, polo profesor ou a dificultade dos exames, pero si a lingua galega. Na investigación de Rubal e outros (1992), en cambio, os autores empregan como referente da actitude dos alumnos non só estudar galego, senón tamén falalo.

¹⁸ Pode consultarse unha clasificación e descrición das mesmas en Fishbein e Ajzen, 1975 ou Eagly e Chaiken, 1993.

Pasando ás técnicas de análise dos datos, a maioría das investigacións, sobre todo nas dúas primeiras etapas, non superan a análise bivariable, xa que o seu obxectivo é a simple descrición. Nalgún caso nin sequera se ofrecen cruzamentos, reducíndose esta fase a unha presentación de frecuencias. Na parte actitudinal do traballo de Monteagudo e outros (1986), por exemplo, os propios autores recoñecen esta limitación:

a análise estatística e informática que ofrecemos deste apartado é moi superficial, pois non presentamos nin os cruces entre distintas respostas ó cuestionario de actitudes, nin os cruces entre estas preguntas e algunhas das do cuestionario sociolingüístico. (Monteagudo, 1986: 97).

Neste sentido o MSG supón un importante avance metodolóxico, pois á parte do elevado tamaño da mostra (un total de 38.897 entrevistas) e a amplitude do cuestionario (148 preguntas), é o primeiro estudio que utiliza técnicas multivariáveis e paramétricas, como a análise da varianza (ANOVA)¹⁹. Posteriormente tamén Ramallo e Rei Doval (1997) aplican este tipo de probas.

Para finalizar comentaremos os primeiros intentos de aplicar técnicas cualitativas á comprensión da situación social da lingua galega. Desde o punto de vista metodolóxico, a sociolingüística herda a dicotomía existente nas ciencias sociais entre a perspectiva cuantitativa e a cualitativa, percorrendo ademais o mesmo camiño. Tras un claro predominio da primeira, xorde a necesidade de complementala mediante outras metodoloxías de tipo cualitativo. Segundo Cea d'Ancona (1998: 43), "con ello se trata de llenar los huecos descubiertos en el *paradigma cuantitativo*. Este muestra ahora ser insuficiente para cubrir todas las demandas explicativas que exige el análisis de la realidad social". Pero isto non significa renunciar ás técnicas cuantitativas en favor das cualitativas. Como explica Ramallo (1999: 264), "el debate actual en las ciencias sociales propone la superación de esta

¹⁹ Na escolla das técnicas estatísticas de contraste de hipóteses, hai que ter en conta o nivel de medida das variables que queremos explicar (as dependentes). Se son nominais só se poden aplicar probas non paramétricas, das que a máis habitual é o chi-cadrado. De feito, esta é a que emprega a maior parte dos estudos que recolleemos neste artigo, aínda que na primeira etapa e na segunda en ningún caso se teñen en conta variables de control, único xeito de acadar o nivel explicativo con este tipo de variables (Sánchez Carrión, 1995: 285-290). No caso de que traballemos con variables ordinais podemos recorrer xa ás probas paramétricas, máis potentes (neste caso as escalas ordinais trátanse como se fosen de intervalos iguais, práctica totalmente xeneralizada na investigación social).

vieja dicotomía, fomentando su integración y articulación para poder hacer frente de una manera más global a los nuevos desarrollos sociales". Esta estratexia denomínase *triangulación* e defínese como a aplicación de diferentes metodoloxías na análise dunha mesma realidade social (Cea D'Ancona, 1998). Na sociolingüística galega contamos xa con dous estudos -Bouzada e Lorenzo, 1997 e Ramallo e Rei Doval, 1997- que combinan os dous tipos de técnicas e que abren o camiño dun novo xeito de investigar en función do concepto de triangulación²⁰. Ramallo e Rei Doval (1997) utilizan o cuestionario -técnica cuantitativa- para obter información xeneralizable ó conxunto dos consumidores, sobre as súas actitudes ante o uso do galego na publicidade. Dado que é a primeira vez que se recollen datos deste tipo, resulta necesario dispoñer dunha visión ampla e global da cuestión. Sen embargo, recorren á entrevista semidirixida -técnica cualitativa- para profundar no punto de vista dos axentes empresariais sobre o mesmo tema. Esta dobre perspectiva enriquece notablemente o traballo, aínda que atopamos a importante limitación de que as entrevistas non se someten a análise, ofrecéndose simplemente unha transcripción das mesmas. Por outra banda, Bouzada e Lorenzo (1997) combinan tamén o cuestionario coa entrevista en profundidade no seu estudio sobre os procesos de normalización nos ámbitos comunitarios e locais (estudio de caso do Concello de Moaña), así como nos sociolaborais. Neste caso, na parte cuantitativa os autores non poden garantir a representatividade da súa mostra, pois, segundo eles mesmos recoñecen, a diversificación metodolóxica impediúllo por motivos presupostarios. A pesar de que os autores reivindicán a *imaxinación* no recurso ás ferramentas en detrimento do "respecto ó tabú estatístico" (Bouzada e Lorenzo, 1997: 118), na nosa opinión resulta contraproducente sacrificar o rigor metodolóxico de calquera dos dous tipos de técnicas -cuantitativas ou cualitativas-, aínda que sexa en prol da complementación de metodoloxías. Vemos, polo tanto, que a pesar de que se recoñece e reivindica a necesidade da triangulación, esta aínda resulta precaria na práctica. Esperamos que a partir destes primeiros intentos siga cultivándose na procura da súa madurez.

²⁰ Podemos citar como antecedente, xa na segunda etapa, o traballo de López Muñoz (1989), pois este autor, á parte do estudio cuantitativo, realiza unha serie de entrevistas persoais ós párrocos que empregaban o galego con normalidade na liturxia.

3. Resultados e conclusións máis relevantes

3.1. Etapa previa á cooficialidade do galego e do español (Os anos 70)

Na primeira metade da década dos 70, últimos anos da dictadura, descubrimos que fronte a un alto uso do galego, as actitudes cara a esta lingua son moi negativas. O Informe Foessa (1970) demostra que é en Galicia onde as taxas das competencias e os usos orais son máis altos, seguida a pouca distancia de Baleares. Mentres que en Galicia o 96% das amas de casa son capaces de entender o galego e o 92% de falalo, en Cataluña, por exemplo, as porcentaxes redúcense ó 90% na competencia pasiva e ó 77% na activa. En cambio, é no galego e no catalán das I. Baleares onde se dá un maior índice de analfabetismo. Ademais, en claro contraste co anterior, as actitudes lingüísticas máis desfavorables xorden en Galicia, anque en xeral son bastante negativas en tódalas rexións. Como exemplo:

-Só o 49% das amas de casa galegas cre necesario que os seus fillos falen o galego, en contraste co alto 87% de Cataluña.

-Prefiren o "idioma vernáculo" para ser falado na radio e na televisión o 24% e o 26% respectivamente en Galicia, e o 38% e o 37% en Cataluña.

A única excepción á desfavorabilidade das actitudes en Galicia atopámola no grao de identificación galega (sentirse máis galega ou máis española), tan alto que ó propio autor do Informe lle resulta sorprendente: o 76% das amas de casa galegas prefere o xentilicio rexional.

Como variables independentes (explicativas), esta primeira investigación recorre ó tipo de hábitat (rural / urbano) e ó nivel de estudos e ingresos, insistindo especialmente na primeira:

- "La identificación regional [en Galicia] es, sobre todo, un fenómeno rural." (p. 1263)
- "Los dos idiomas más rurales son el gallego y el vasco." (p. 1266)

Para ilustralo cun par de exemplos, que poñen de relevo ademais a gran distancia que separa as actitudes cara ó galego do uso real desta lingua, proporcionamos as seguintes cifras:

-Porcentaxe de amas de casa galegofalantes (conducta autoavaliada):

hábitat rural → 96% / hábitat urbano → 74%

-Porcentaxe de amas de casa que prefiren usar o galego para falar (actitude):

hábitat rural → 52% / hábitat urbano → 14%

Neste momento histórico, polo tanto, comprobamos que o desprestixio da lingua propia está moi xeneralizado, pero a súa substitución polo español só resulta cuantitativamente importante nas cidades²¹. A falta de relación entre actitudes e conducta é tamén superior no hábitat urbano, con 60 puntos de diferenza, fronte ós 44 do rural.

O traballo de Ayestarán e De la Cueva (1974) volve insistir nas diferenzas lingüísticas provocadas polo tipo de hábitat, unha das variables explicativas con maior rendibilidade en Galicia, como se irá comprobando en tódolos estudos. Estes autores opoñen o núcleo do concello de Vigo, con 114.526 habitantes no censo de 1970, ó resto da provincia de Pontevedra, de xeito que naquel máis da metade das amas de casa é españolfalante (54%), e unha porcentaxe lixeiramente inferior (45%) aprendeu xa a falar nesta lingua. En cambio, no resto da provincia as cantidades invértense: a maioría das amas de casa (76%) emprega o galego como lingua habitual e un alto 84% é galego-falante inicial. Estes datos poñen de relevo ademais un certo grao de abandono lingüístico no caso do galego. Os autores cualifican a situación de "bilingüismo con diglosia":

Son bilingües porque alternan el uso del gallego y del castellano. Son diglósicos porque emplean el gallego o el castellano, según la función que socialmente se atribuye a cada idioma.

E como conclusión denuncian, non sen certo pesimismo, que

en el conflicto lingüístico gallego de hoy juegan en contra del idioma gallego, claramente, tres de los cuatro agentes de socialización más importantes: la escuela, la iglesia, los medios de comunicación. Y como consecuencia está ya empezando a jugar en contra el cuarto y decisivo: la familia. (Ayestarán e De la Cueva, 1974: 10)

Aínda que as investigacións posteriores confirmarán o desenvolvemento deste proceso contrario ó galego, Ayestarán e De la Cueva (1974) non consideran outros procesos inversos, como o do aumento da concienciación lingüística, que tamén van xogar un papel impor-

²¹ Non podemos esquecer de tódolos xeitos que estamos ante un grupo de poboación homoxéneo en canto á profesión (amas de casa), aínda que nesta época a porcentaxe de mulleres que traballaban fóra da casa era reducida.

tante. A súa investigación confirma desde unha perspectiva empírica as teorías expostas por Alonso Montero no seu *Informe dramático sobre la lengua gallega* (1973). Estas dúas obras resultan significativas do discurso derrotista dos últimos anos da dictadura, discurso que critica F. Rodríguez en 1976, denominando as súas teorías “teses da morte da língoa” (1976: 36). Nas súas palabras:

Non teñen pra nada en conta [Ayestarán e De la Cueva] as forzas de resistencia. Soamente se lle pasa revista ao que algú ilustres intelectuáes galegos opinaron da língoa, pero non a fenómenos sociolóxicamente máis relevantes como o adianto no emprego público do galego, o retroceso claro da diglosia a nivel cultural, etc... (Rodríguez, 1976: 31)

Máis adiante engade: “O proceso de resistencia, o troque de autitude, a carga potencial, non se ten en conta” (Rodríguez, 1976: 33).

De feito, nesta época ó mesmo tempo que asistimos a un aumento da extensión do español, tamén podemos comprobar como comezan a romperse as estruturas diglósicas e a diminuír o desprestixio que rodeara o galego durante séculos. Estes dous procesos de signo aparentemente contrario reflíctense tamén nos outros tres estudos da primeira etapa (1977), nos que por este motivo lemos interpretacións contradictorias.

Por unha parte, debido á relación do galego coas clases baixas, o hábitat rural e a xente maior, tanto del Campo como Castillo e Pérez Vilariño, na mesma liña que Ayestarán e De la Cueva, amósanse pesimistas con respecto ó futuro da nosa lingua:

- “nuestros datos sugieren que se está produciendo una progresiva pérdida de la práctica del gallego” (Del Campo e outros, 1977: 230).
- “el futuro de la lengua gallega en su propio país no es muy halagüeño” (Castillo e Pérez Vilariño, 1977: 289).

Ademais, no que se refire ós ámbitos de uso, Ruiz Fuentes, Castillo e Pérez Vilariño seguen definindo a situación como “diglósica”: galego para as circunstancias máis espontáneas e privadas, e español para as de tipo profesional ou institucional. Curiosamente, del Campo (1977: 228) sen embargo afirma que “la utilización del gallego tiene una manifestación prácticamente constante en los diferentes ámbitos sociales sobre los que preguntamos a los encuestados”. Se xa atopamos contradicións no referente ó uso, no que respecta ás actitudes resulta case imposible extraer conclusións. Ruiz Fuentes e

Pérez Vilariño, coincidindo con F. Rodríguez, falan do comezo dun proceso de "revalorización" do galego, a través do papel que empeza a xogar a lingua como símbolo de identidade, así como da superación dos tradicionais prexuízos asociados ó galego, "sobre todo el de su identificación con las clases bajas o su simbolismo de 'incultura'" (Ruiz Fuentes e Pérez Vilariño, 1977: 61), cambios que virían propiciados pola nova liberalidade política, e que se traducirían nun aumento do uso do galego "en las zonas más urbanizadas y entre las personas más jóvenes (15-24 años) y más cultivadas" (Ruiz Fuentes e Pérez Vilariño, 1977: 65)²². Neste proceso basean as súas optimistas expectativas cara ó futuro. Pola súa parte, Castillo e Pérez Vilariño destacan que ó 75% dos escolares galegos lles gustaría moito ou bastante un programa de televisión en galego, presentando o tipo de hábitat como determinante, pois dáse unha diferenza de 30 puntos entre a cidade e a aldea (66% fronte ó 96%). En cambio, del Campo chega a cualificar as actitudes dos galegos como "marcadamente castellanizantes"²³.

En realidade, a confusión que nos transmiten estas tres investigacións non é máis ca un síntoma de que estamos nunha época de transición en tódolos sentidos e non só política (os tres publicáanse en 1977 despois da morte de Franco). Hai coincidencia no que respecta á ampla difusión do coñecemento e mesmo da práctica do galego. Como xa poñía de manifesto o informe Foessa, "en Galicia es donde hay un mayor porcentaje de encuestados que hablan el idioma propio (81,4%)" (del Campo, 1977: 227), pero debido á perda xeracional, os prognósticos máis pesimistas auguran unha progresiva substitución do galego polo español. No que se refire ás actitudes, as informacións contradictorias apuntan tamén a un próximo cambio, que neste caso parece tender, examinando tódolos datos no seu conxunto, a unha certa mellora. De tódolos xeitos, segue sendo máis baixo o índice de favorabilidade das actitudes có índice de uso real. Mentres que as actitudes son menos favorables que en Cataluña, por exemplo, o nivel de uso é maior en Galicia. Teremos que esperar polo tanto ós próximos estudos para comprobar se estes indicios de cambio acaban consolidándose.

²² Os autores chegan a estas conclusións a través de dúas preguntas sobre 'tendencias': "Uso del gallego en relación al pasado (cinco años atrás) / Motivos por los que se cree que existe una tendencia creciente a su uso" (pregunta 56).

²³ As preguntas actitudinais que inclúe son: "Qué idioma cree Vd. que debería utilizarse en: anuncios publicitarios / documentos públicos / nombres de calles / nombres de comercios" (pregunta B.7 do cuestionario), respondendo a metade ou máis dos entrevistados 'sólo castellano'.

3.2. O galego no ensino

Dado que o ámbito do ensino acapara gran parte dos traballos, imos tratalo de xeito independente.

A primeira investigación trala Constitución Española (Rojo, 1979) analiza as posibilidades de implantación do galego no ensino desde a perspectiva do profesorado (profesores de E.X.B. de ensino público). Estamos ante un colectivo moi castelanizado, ata o punto de que se observa unha igualación lingüística a favor do castelán como consecuencia do estamento profesional, e independentemente da lingua inicial e do tipo de hábitat. Sen embargo e anque en principio resulte sorprendente, as conclusións son bastante esperanzadoras. En primeiro lugar, porque o alto grao de dominio do galego por parte dos profesores non supón ningún impedimento. Pero sobre todo porque as súas actitudes cara á lingua propia non son desfavorables. Ademais, a favorabilidade aumenta no sector máis novo, o que indica que efectivamente se está producindo esa mellora nas actitudes que apuntaban os últimos estudos da primeira etapa. De feito, a única variable sociolóxica que presenta índices de correlacións altos é a idade. Non inflúen en cambio nas actitudes variables como o sexo ou o tipo de hábitat, senón que os demais factores que aparecen conectados con elas son de tipo lingüístico (dominio subxectivo do galego e lingua habitual) ou ideolóxico (actitude cara á conversión do galego na lingua habitual de Galicia, variable que se interpreta como representativa da actitude xeral).

En resumo, a relación actitude-conducta comeza a cambiar de signo, de xeito que atopamos por primeira vez, polo menos no colectivo dos profesores, índices de favorabilidade actitudinal máis altos cós usos lingüísticos reais.

No que respecta ós alumnos (tamén no nivel de E.X.B.), o estudio de Monteagudo e outros (1986) demostra que as súas actitudes son "excelentes". En palabras dos autores:

A enquisa das actitudes permite pensar que a situación subxectiva, é dicir, a estima que os galegos teñen pola súa lingua, a valoración da súa utilidade, a disposición a convertela nunha lingua de uso efectivo nos diversos ámbitos da vida, é *excelente*, coidamos que *moito mellor que hai só quince anos*, por poñer un prazo. (Monteagudo e outros, 1986: 97, a cursiva é nosa).

Sen embargo, este estudio denuncia a continua perda de galegofalantes, que contrasta coa gran favorabilidade das actitudes. Confírmase así a disociación entre actitude e conducta que albiscabamos xa na investigación anterior. Atopámonos coa situación contraria á que se daba a comezos dos 70 (Foessa, 1970): agora as actitudes son máis favorables, pero o uso do galego é menor. Semella que ó mesmo tempo que mellorou a situación sociopolítica fíxoo tamén a sociolingüística, pero polo menos ata o momento só no relativo ó aspecto actitudinal, sen que se conseguise parar aínda o proceso de substitución do galego polo español. Segundo Monteagudo (1986) é demasiado pronto para percibir consecuencias neste sentido. Do que non hai dúbida é que esta mellora das actitudes permite pensar nunha importante recuperación da lingua propia, pois ofrece a situación adecuada para aplicar as medidas de normalización oportunas. De feito, unha das condicións necesarias para acadar éxito neste tipo de programas é a actitude favorable dos axentes implicados (Appel e Muysken, 1996: 99).

A través das seguintes investigacións (Rubal e Rodríguez, 1987; Rodríguez e López, 1988; Lorenzo e outros, 1997; Rodríguez Neira, 1998 e MSG 1994, 1995 e 1996) podemos valorar xa o grao de normalización acadado no ámbito escolar, de acordo coas normas legais existentes. Con respecto ó ensino, o título III da LNL establece, entre outras disposicións:

Art. 13. 1. Os nenos teñen dereito a recibi-lo primeiro ensino na súa lingua materna.

Art. 14. 3. As autoridades educativas da Comunidade Autónoma garantirán que ó remate dos ciclos en que o ensino do galego é obrigatorio, os alumnos coñezan este, nos seus niveis oral e escrito, en igualdade co castelán.

Art. 15. 2. O Goberno Galego e as autoridades universitarias arbitrarán as medidas oportunas para facer normal o uso do galego no ensino universitario.

Na práctica, en cambio, o estudio de Rubal e Rodríguez (1987) demostra que a porcentaxe dos profesores non universitarios que ensinan en galego é moi inferior á dos que deberían facelo, a pesar de que case a metade (49,7%) se considera capacitado para impartir as clases nesta lingua. Segundo estes autores (Rubal e Rodríguez, 1987: 60), "están alomenos vinte puntos por debaixo do que esixiría unha planificación educativa, xa non lingüística senón pedagoxicamente rigorosa".

A porcentaxe dos que ensinan só ou maioritariamente en galego é:

No hábitat urbano → 22,3% / No hábitat rural → 37,6%

Por outra parte, mentres no castelán as competencias orais pasivas e activas dos alumnos non universitarios son altas en xeral, no galego, anque o nivel de comprensión oral é tamén alto (a porcentaxe dos que non o entenden non chega ó 5%), só algo menos da metade manifesta en cambio ser capaz de falalo. En definitiva, a conclusión é obvia: "A realidade atopada dista moito da prevista na lexislación vixente" (Rubal e Rodríguez, 1987: 66).

O MSG, case dez anos máis tarde, ratifica estas conclusións. Segundo esta investigación a escola segue funcionando como axente castelanizante, frustrando as esperanzas que se puxeran nela. Polo de agora a única función que cumpriu foi a de aumentar as competencias escritas, superándose así o problema do analfabetismo en galego que denunciaban os primeiros estudos (Foessa, 1970, por exemplo).

Pasando xa ó nivel universitario, os dous estudos realizados na Universidade de Santiago (Rodríguez Neira e López Martínez, 1988 e Rodríguez Neira, 1998) permítennos contrastar a situación do galego en 1988 e 1998.

Cadro 1: Lingua empregada polos profesores para explicar na clase

	<i>Só galego</i>	<i>Maiorit. galego</i>	<i>Galego / Castelán</i>	<i>Maiorit. castelán</i>	<i>Só castelán</i>
1988	14%	3%	3%	18%	62%
1998	16%	3%		18%	63%

Ó comparar a lingua utilizada polos profesores na clase (cadro 1), os resultados son practicamente idénticos, o que pon de manifesto o escasísimo avance acadado neste período de dez anos²⁴. Sen embargo, o reducido nivel de uso do galego segue contrastando coa favorableidade máis ou menos xeral das actitudes, como podemos ver no cadro 2, no que presentamos o modelo lingüístico preferido polos profesores (incluímos tamén os de ensino básico e medio) e mais dos alumnos. Mentres o 80% e o 81% dos profesores universitarios utiliza o castelán de xeito exclusivo ou maioritario nas clases (cadro 1), ó pasar ás actitudes, só o 21% e o 12% prefire esta opción (cadro 2).

²⁴ No estudio de 1998 non se inclúe a opción intermedia, 'Galego / Castelán', categoría que de tódolos xeitos en 1988 non representa máis que un baixo 3%.

Cadro 2: Modelo lingüístico preferido por profesores e alumnos

	<i>Total ou maior. en galego</i>	<i>En galego e castelán</i>	<i>Total ou maior. en castelán</i>
Profesores de ensino básico e medio - 1987	37%	48%	15%
Profesores de universidade - 1988	31%	48%	21%
Profesores de universidade - 1998	31%	57%	12%
Alumnos de universidade - 1988	29%	40%	31%
Alumnos de universidade - 1998	39%	42%	19%

A mellora actitudinal que observamos xa nos profesores (diferencia de 9 puntos entre os dous traballos na opción máis favorable ó castelán), aumenta aínda máis no caso dos alumnos, nos que atopamos unha diferenza de 12 puntos na mesma categoría. De tódolos xeitos, a opción maioritaria é en tódolos casos a máis neutra: "en galego e castelán". A pesar do positivas que resultan as actitudes, os autores amósanse bastante pesimistas con respecto ó futuro, pois segundo eles "o galego perde dunha xeración a outra arredor dunha cuarta parte de usuarios" (Rodríguez Neira e López, 1988: 209), e en cambio a regaleguización non chega ó 10%. Topamos de novo co problema de que as actitudes favorables non se reflicten nun aumento do uso, senón máis ben ó contrario, a perda de galegofalantes continúa, polo que estes estudos rompen coas optimistas expectativas dos primeiros da época democrática. Por outra parte, no que respecta ós inicios do proceso de normalización, o gran aumento da favorabilidade das actitudes é sen lugar a dúbidas un éxito, pero un éxito que hai que considerar como un primeiro paso e non como unha meta en si mesma. En 1998, por poñer só un exemplo, só arredor do 10% do alumnado usa o galego para tomar apuntamentos, redactar traballos, exames, etc., a pesar de que o 25% é galegofalante inicial e o 11% bilingüe (en total o 36% teñen o galego como lingua inicial). Sen embargo, con respecto á investigación anterior non só melloran as actitudes, senón tamén a competencia (+28,4 puntos), e o uso cos compañeiros (+12,1 puntos) (Rodríguez Neira, 1998: 196), datos que hai que ter moi en conta, pois apuntan a unha certa recuperación da lingua propia. No que respecta ós profesores, polo contrario, xa comprobamos que os cambios son mínimos (cadro 1), producíndose en consecuencia un claro estancamento do proceso normalizador neste colectivo.

3.3. Situación actual

Desde o punto de vista teórico, temos que salientar as primeiras críticas ó termo diglosia, o máis aplicado á nosa situación (véxase Ayestarán e De la Cueva, 1974; Ruiz Fuentes e Pérez Vilariño, 1977, etc.). López Muñoz (1989: 15), chega á conclusión de que no remate dos anos 80 non resulta xa un termo moi rendible, pois “cando falamos de diglosia a partir de agora haberá que aclarar de qué diglosia falamos e qué contido conflictual lle supoñemos á situación descrita”. Na súa opinión, estamos ante unha situación sociolingüística de conflito na que se rompe a estabilidade diglósica, o que o leva precisamente a manter unha visión esperanzadora cara ó futuro, baseada na recuperación de espazos de uso do galego e, como consecuencia, na superación de certos prexuízos, proceso que xa apuntaban, moi acertadamente como demostra o paso do tempo, Ruiz Fuentes e Pérez Vilariño en 1977. Pero xunto a un “comportamento normalizador galego”, atopamos tamén o seu correlato castelán, de xeito que hai “un colectivo lingüisticamente asimilado, cada vez máis plural socioloxicamente, perfectamente instalado na lingua ‘impropia’ de Galicia” (López Muñoz, 1989: 19).

En definitiva, López Muñoz preséntanos xa os dous paradoxos do cambio sociolingüístico ó que estamos asistindo en Galicia. Dunha parte o “desfase entre sensibilidade e práctica consciente” (López Muñoz, 1989: 111): só un 13% dos párrocos que amosan actitudes favorables cara á normalización do galego na Igrexa utilizan esta lingua nas misas total ou parcialmente. Da outra, a mellora das actitudes ó mesmo tempo que diminúe o uso. En palabras de López Muñoz (1989: 111):

Efectivamente os seminaristas, e por extensión os cregos máis novos, estarían mentalmente preparados para pular polo uso normalizado e universal do galego en Galicia, pero de feito entre eles fálano menos do que o fan, en termos absolutos, os párrocos diglósicos da vella escola. Sen embargo non é menos certo -e isto é un argumento en senso contrario- que os seminaristas de hoxe falan máis o galego no seminario do que o falaban eses párrocos cando eran seminaristas cunha nula conciencia lingüística, padecendo unha explícita represión ó respecto.

Esta mesma descrición pensamos que pode estenderse ó conxunto da poboación galega.

Ademais, segundo os datos do CIS (1994), Galicia segue sendo a Comunidade que presenta índices máis altos nas competencias e usos orais. Fronte ó 88% dos galegos que se manifestan capaces de falar a lingua propia, esta porcentaxe redúcese ó 74% no caso de Cataluña. Con respecto ó uso, en Galicia fala a lingua propia o 56% da poboación, e en Cataluña o 50%. Hai que ter en conta en todo caso a alta porcentaxe de inmigrantes que hai en Cataluña e que nesta Comunidade o uso lingüístico está máis igualado en tódalas situacións. Por poñer só un exemplo, mentres en Cataluña o 67% dos que poden falar catalán utilizan esta lingua no seu traballo ou lugar de estudos, en Galicia só o 56% dos que son capaces de falar o galego recorren a esta lingua na mesma situación.

Aínda así, na nosa Comunidade os datos máis negativos son os que se refiren á ruptura do proceso de transmisión interxeracional, o que supón a perda de galegofalantes iniciais, con todo o que isto implica. De acordo con esta situación, o galego é a lingua máis usada cos pais, a parella e os amigos (en tódolos casos máis da metade da poboación e sempre con porcentaxes máis altas que en Cataluña), pero isto cambia totalmente no que respecta á lingua empregada cos fillos: só o 29% utiliza o galego, e o 21% as dúas linguas indistintamente (en Cataluña en cambio o 52% segue usando a lingua propia para dirixirse ós fillos) (CIS, 1994). De feito, a variable que máis incide na lingua inicial é a idade, ademais do hábitat de nacemento. Pasando xa ós datos do MSG, nos menores de 20 anos o 45,9% é españolfalante inicial, cantidade que ascende ata o 65% no hábitat urbano. Coa lingua habitual ocorre o mesmo, de xeito que o galego é a lingua predominante en tódolos grupos de idade, agás nos mozos de 16 a 25 anos: mentres neste grupo a porcentaxe de galegofalantes habituais (os que din falar só ou maioritariamente galego) é do 46,5%, nos maiores de 65 anos ascende ó 84,7%. De tódolos xeitos, a redución de uso do galego non implica a substitución lingüística total polo español, senón que habitualmente dá como resultado o bilingüismo. Outras variables que tamén introducen diferencias significativas nos usos lingüísticos son os estudos, o hábitat e a clase socioeconómica, as mesmas coas que traballaban as investigacións anteriores. Pero, sen lugar a dúbidas, as variables explicativas máis influentes son a idade e o hábitat. Baseándonos nos datos proporcionados polo MSG, imos comparar a presenza do galego nos distintos tipos de hábitat, utili-

zando como índice de medida a porcentaxe de galegofalantes habituais segundo o hábitat de residencia²⁵:

- Galegofalantes habituais no rural → 87,2%
- Galegofalantes habituais nas vilas → 65,4%
- Galegofalantes habituais no urbano → 42,7%

Como podemos observar, hai máis de vinte puntos de diferenza ó pasar do rural ás vilas e destas ás cidades, de xeito que no hábitat rural os galegofalantes representan a maioría da poboación, mentres que no urbano non acadan nin sequera a metade (o uso do español por suposto diminúe en sentido contrario).

En palabras de Fishman (1979: 153), "los habitantes de la ciudad son más propensos al desplazamiento lingüístico", polo que se converten en pioneiros dos procesos de substitución das linguas minorizadas ("language shift"). Segundo este autor, unha das causas do maior conservadurismo dos habitantes do campo reside no seu tradicional illamento. Pero en Galicia, na actualidade, o mundo rural está cada vez máis aberto a outros espazos debido ás súas relacións comerciais, de interacción e de comunicación, relacións que afectan inevitablemente ós seus habitantes (García Sanz, 1996: 379). Como sinala Ferrás:

A homoxeneidade social, o despoboamento, a emigración, o illamento e incomunicación, as economías familiares agrarias de subsistencia, etc., características propias das comunidades rurais tradicionais, tenden a desaparecer ou a difuminarse en favor dunha maior heteroxeneidade social, novo poboamento, inmigración, universalización do automóbil particular, mellora das comunicacións e multiplicación das

²⁵ Os diferentes tipos de hábitat establécense en función do número de habitantes. De acordo con este criterio, o MSG distingue 8 tipos: -Urbano I → Máis de 125.000 habitantes (só as cidades de Vigo e A Coruña) / -Urbano II → De 40.000 ata 124.999 habitantes (as outras cinco cidades de Galicia: Ourense, Santiago, Lugo, Ferrol e Pontevedra, ordenadas polo seu número de habitantes de maior a menor) / -Periurbano → Núcleos pertencentes a concellos urbanos, pero distanciados da cabeceira / -Vila I → De 10.000 ata 39.999 habitantes / -Vila II → De 5.000 ata 9.999 habitantes / -Vila III → De 2.000 ata 4.999 habitantes / -Rural I → Menos de 2.000 habitantes, con características propias dos núcleos urbanos / Rural II → Menos de 2.000 habitantes, con asentamento disperso. De tódolos xeitos, na análise aplicada ós datos do conxunto de Galicia redúcense a tres categorías: urbano (que inclúe tamén o periurbano), vilas e rural. Por outra parte, a lingua habitual mídese a través da pregunta: "¿Que lingua fala? Só galego / Máis galego ca castelán / Máis castelán ca galego / Só castelán" (pregunta 14 do cuestionario), polo que se trata da "percepción que teñen os entrevistados acerca de cal é a súa lingua habitual, sen referirse a ningún ámbito específico nin a ningún interlocutor en concreto" (MSG 1995: 36).

economías familiares mixtas, nas novas comunidades rurais. (Ferrás, 1996: 393)

As consecuencias lingüísticas deste fenómeno de rexurdimento e modernización das zonas rurais, que comeza nos anos setenta e oitenta, aínda están por estudar, pero en todo caso resulta obvio que o mantemento do galego non se pode seguir baseando no tradicional afastamento deste tipo de hábitat²⁶. A isto hai que engadir que as cidades constitúen puntos de referencia mesmo para os que non viven nelas, e que hoxe en día, polas mesmas razóns que acabamos de apuntar, están en mellor disposición de exercer a súa influencia, por exemplo como difusoras dun modelo lingüístico de prestixio.

Á oposición urbano/rural hai que engadir a costeira/interior. En palabras de Rodríguez González (1979: 29):

En los análisis territoriales, económicos o sociales que se realizan sobre la comunidad gallega, se aprecia una coincidencia general entre todos los investigadores en considerar en la actualidad la existencia de 2 galicias. Una, formada por un eje urbano/rururbano litoral que desde El Ferrol llega a la frontera portuguesa, siguiendo el trazado de la Autopista del Atlántico. Y otra, la Galicia interior de marcado carácter rural, donde los espacios urbanos se reducen a las capitales provinciales interiores y a las villas cabeceras.

De feito, as diferencias entre estas “dúas Galicia” maniféstanse tamén no uso das dúas linguas en conflito na Comunidade. O MSG sinala: “os núcleos máis castelanizados atópanse concentrados na costa norte da Coruña e no oeste de Pontevedra (...). As provincias con maior número de galegofalantes habituais son Lugo e Ourense” (MSG 1995: 47).

Por último, no que se refire ás actitudes, “a característica máis destacada da *Actitude lingüística xeral* é a súa homoxeneidade: non existen diferencias actitudinais importantes entre os distintos grupos poboacionais que consideramos neste traballo” (MSG, 1996: 65). A variable que máis diferencias introduce é a idade, xunto coa lingua habitual. Recorrendo de novo ós datos do MSG (1996), a análise da varianza aplicada á “*Actitude lingüística xeral*” amosa que, das variables lingüísticas, a que explica máis cantidade de varianza é a lingua

²⁶ Este fenómeno, provocado, entre outros factores, pola tendencia cara á des-concentración demográfica e polo feito de que as cidades xa non ofrecen tantas posibilidades de emprego como antes, denomínase “suburbanización” nas áreas rurais próximas ós centros urbanos e “contraurbanización” nas máis afastadas (Ferrás, 1996).

habitual (9,4%), seguida da competencia nas destrezas activas, mentres que das sociais, a única significativa é a idade (2,5%)²⁷. Por conseguinte, neste estudo escóllese como modelo explicativo a combinación “formada pola lingua habitual, a competencia na escritura do galego e a idade, que dá conta do 20% da varianza” (MSG 1996: 68). Aínda así, a característica fundamental das actitudes cara ó galego é a súa homoxeneidade, pois, como pode verse a continuación, as diferenzas entre os grupos non son moi altos. Ofrecemos só os datos dos cruzamentos coa idade e a lingua habitual (a primeira está intimamente relacionada coa competencia escrita):

• De 16 a 25 anos → 3.75	• Só castelán → 3.06
• De 26 a 40 anos → 3.70	• Máis castelán → 3.47
• De 41 a 65 anos → 3.53	• Máis galego → 3.64
• Máis de 65 anos → 3.44	• Só galego → 3.79

A maior diferenza atopámola nos grupos extremos en canto á lingua habitual, 0,73 puntos, mentres que nos dous grupos de idade máis afastados é tan só de 0.31 puntos. Sen embargo, en tódolos grupos de lingua habitual a actitude mellora lixeiramente a medida que descendemos na escala de idade (MSG 1996: 69, gráfico 3.2.1.). Estas diferenzas actitudinais en función da idade documentámolas por primeira vez en Galicia no estudo de Rojo (1979), e de xeito máis claro aínda no de Monteagudo e outros, xa no 1986. A partir de entón cada nova investigación confirmará a maior favorabilidade das actitudes na xente nova. A evolución das mesmas, polo tanto, é de signo positivo para o galego. De feito, a mellora das actitudes é relativamente recente, xa que nos primeiros traballos son moi negativas (véxase Foessa, 1970). En relación con este fenómeno, o MSG conclúe:

Probablemente o maior interese dos resultados das variables actitudinais resida no incremento da favorabilidade conforme diminúe a idade dos entrevistados. Se temos en conta que, segundo os datos presentados nos anteriores volumes [MSG I e II], existía unha perda interxeracional na transmisión e no uso do galego, este feito cobra maior relevancia, xa que reflicte unha diverxencia entre práctica e actitudes lingüísticas que debería ser atendida nas posibles accións planificadoras. (MSG III: 562)

²⁷ Esta variable, “Actitude lingüística xeral”, elaborouse mediante unha análise factorial e o cálculo de fiabilidade das variables que se pretendían incluír, todas cunha escala de 1 a 5. O valor 1 representa a actitude menos favorable para o galego e o 5 a máis favorable, quedando o 3 como un valor intermedio. Finalmente, foron dezaseis as variables agrupadas. O procedemento seguido pódese consultar no MSG III, capítulo 2.

3.4. Recapitulación

Hai tan só dous anos X. L. Regueira (1996: 67) manifestaba: “nestes momentos, o máis urxente é a intensificación dos estudos sociolingüísticos, tanto os que se refiren á planificación do corpus (...) coma á planificación do estatus”. Como acabamos de ver, esta demanda resultou atendida, pois os estudos sociolingüísticos son cada vez máis numerosos. A isto hai que engadir que nos últimos anos asistimos a unha ampliación dos ámbitos estudados, así como á introducción, aínda tímida, de novas técnicas. Sen embargo, os abundantes e ricos datos empíricos que estas investigacións proporcionan non acaban de aplicarse á elaboración dun programa de normalización lingüística. Neste sentido, subscribimos a denuncia de Bouzada e Lorenzo (1997: 17) con respecto á inexistencia en Galicia dunha “programación planificada de actuacións lingüísticas”. Segundo estes autores, non se pode definir “unha política lingüística normalizadora desde as institucións públicas galegas” (Bouzada e Lorenzo, 1997: 17). Así mesmo, Mariño Paz (1998: 430), entre outros autores, reivindica

a posta en marcha dun plano de normalización lingüística global, non limitado ó mundo do ensino, con obxectivos e estratexias ben delimitadas no plano xeral e no concreto, pensados para o longo, o medio e o breve prazo e diferenciados de acordo coa idade, o hábitat de residencia ou as actitudes dos destinatarios.

Referencias bibliográficas

Estudios empíricos sobre a situación sociolingüística do galego

- Ayestarán Aranaz, Margarita e De la Cueva, Justo (1974): “Un análisis sociológico de la galleguidad y del conflicto lingüístico gallego”, in *Las familias de la provincia de Pontevedra en 1974. (Galleguidad y conflicto lingüístico gallego)*. Sevilla: Instituto de Ciencias de la Familia, 25-112 (primeira parte).
- Bouzada Fernández, Xan M. e Lorenzo Suárez, Anxo M. (1997): *O futuro da lingua. Elementos sociolingüísticos para un achegamento prospectivo da lingua galega*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- Campo del, Salustiano, Navarro, Manuel e Tenazos, José F. (1977): “Galicia”, in *La cuestión regional española*. Madrid: Edicusa, 226-237 (cap. 8.3).

- Castillo Castillo, José e Pérez Vilariño, José (1977): "La lengua y la enseñanza primaria", in *La Reforma educativa y el cambio social en Galicia*. Santiago de Compostela: ICE, 277-334 (cap. VII).
- CIS (1994): *Conocimiento y uso de las lenguas en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Comisión Europea (1996): *Euromosaic. Producción y reproducción de los grupos lingüísticos minoritarios de la UE*. Luxemburgo: CECA-CE-CEEA.
- Foessa (1970): "La comunidad regional", in *Informe sociológico sobre la situación social de España: 1970*. Madrid: Fundación Foessa Euramérica, 1261-1266 (cap. 18.6).
- IGE (1992): *Censo de poboación e vivendas 1991. Poboación en vivendas familiares. Coñecemento e uso do idioma galego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- López Muñoz, Daniel (1989): *O idioma da Igrexa en Galicia*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- Lorenzo Suárez, Anxo, Luaces Pazos, Ricardo, Pin Millares, Xosé M^a, Sánchez Bello, Patricio, Vaamonde Liste, Antonio e Varela Caruncho, Luz (1997): *Estudio sociolingüístico da Universidade de Vigo. Profesores, PAS e estudantes*. Vigo: Universidade de Vigo.
- Luaces Pazos, R. e outros (1992): *A lingua na Universidade de Vigo. Situación actual. Estudio estatístico*. Vigo.
- Monteagudo, Henrique, Novo Folgueira, Paulino, Costas González, Xosé H. e Rodríguez, Eloi (1986): *Aspectos sociolingüísticos do bilingüismo en Galicia segundo os alumnos da 2ª etapa de EXB*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Ramallo, Fernando F. e Rei Doval, Gabriel (1995): *Publicidade e lingua galega: os consumidores ante o uso do galego na comunicación publicitaria e nas relacións comerciais*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- (1997): *Vender en galego. Comunicación, empresa e lingua en Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Rodríguez Neira, Modesto A. (coord.) (1998): *O idioma na Universidade de Santiago*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Rodríguez Neira, Modesto A. e López Martínez, Mª Sol (1988): *O galego na Universidade*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Rojo, Guillermo (1979): *Aproximación a las actitudes lingüísticas del profesorado de E.G.B. en Galicia*. Santiago de Compostela: ICE-Universidad.

- Rubal Rodríguez, Xosé e Rodríguez Neira, Modesto A. (1987): *O galego no ensino público non universitario*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Rubal Rodríguez, Xosé, Veiga Martínez, Daniel e Arza Arza, Neves (1992a): *Aproximación á situación da lingua no ensino non universitario (preescolar e E.X.B.)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1992b): *A lingua do alumnado e profesorado nas franxas occidentais de Asturias, León e Zamora*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ruiz Fuentes, Rafael e Pérez Vilariño, José (1977): "Lengua y cultura gallegas", "La educación en Galicia", in *Vivir en Galicia*. Madrid: Felmar, 45-97.
- Seminario de Sociolingüística / RAG (1993): *Estudio sociolingüístico da comarca ferrolá: fase previa ó Mapa Sociolingüístico de Galicia*, Anexo 1 de *Cadernos de Lingua*. A Coruña: Real Academia Galega.
- (1994): *Lingua inicial e competencia lingüística en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- (1995): *Usos lingüísticos en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- (1996): *Actitudes lingüísticas en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Vaamonte Liste, Antonio, Lorenzo Suárez, Anxo, Luaces Pazos, Ricardo, Sánchez Bello, Patricio e Varela Caruncho, Luz (1998): *Estudio sociolingüístico sobre a situación da lingua galega no Concello de Vigo*. Vigo: Concello de Vigo.
- Teses de doutoramento e licenciatura sobre a situación sociolingüística do galego (perspectiva empírica)*
- Fernández Rodríguez, Mauro (1984): *Conocimiento, uso y actitudes lingüísticas de los alumnos de E.G.B. del municipio de Santiago*. Tese de doutoramento, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Iglesias Álvarez, Ana (1998): *Actitudes lingüísticas dos emigrantes do rural no medio urbano*. Tese de licenciatura, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Lameiras Fernández, María (1994): *La medida de las actitudes lingüísticas en contextos bilingües mediante escalas Osgood-Stevens*. Tese de doutoramento, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.

- Lorenzo Creo, José Ramón (1984): *El bilingüismo y su problemática educativa en Galicia. Valoración de las actitudes lingüísticas de los directores de los centros públicos de EGB*. Tese de licenciatura, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Lorenzo Suárez, Anxo (1999): *A reorganización dos repertorios verbais nas situacións de contacto: procesos funcionais e consecuencias formais no contacto galego-castelán*. Tese de doutoramento, inédita. Univ. Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- Noia Campos, Mª Camiño (1980): *Descrición e medida do bilingüismo en dous grupos escolares da zona de Vigo*. Tese de doutoramento, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Recalde Fernández, Montserrat (1993): *Usos e actitudes sobre a gheada*. Tese de licenciatura, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Rodríguez Neira, Modesto A. (1985): *Aproximación sociológica al uso del gallego y del castellano en Lugo y su provincia, según información de los escolares del ciclo superior de E.G.B. en los cursos 79-81*. Tese de doutoramento, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Rubal Rodríguez, Xosé (1985): *Coordenadas e perfís sociolingüísticos do alumnado de Bacharelato en Galicia*. Tese de doutoramento, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.
- Varela Caruncho, Mª Luz (1986): *Usos y actitudes lingüísticas de la población estudiantil de las Escuelas Universitarias de Vigo. Contribución para un estudio sociológico*. Tese de licenciatura, inédita. Univ. de Santiago de Compostela.

Outras referencias

- Alonso Montero, Xesús (1968): "Cinco calas en la problemática de la lengua gallega", in *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*. Madrid: Ciencia Nueva, 27-56.
- (1968): "Tres incisiones na problemática do galego", in *O porvir da lingua galega*. Lugo: Círculo de las Artes, 5-11.
- (1973): *Informe-dramático sobre la lengua gallega*. Madrid: Akal.
- Alvira Martín, Francisco (1983): "Perspectiva cualitativa / perspectiva cuantitativa en la metodología sociológica", *Revista Internacional de Investigaciones Sociológicas* 22, 53-75.
- Appel, René e Muysken, Pieter (1966 [1987]): *Bilingüismo y contacto de lenguas* (traducción de Lorenzo Suárez, A. M. e Bouzada Fernández, C. I.). Barcelona: Ariel.

- Baker, Colin (1992): *Attitudes and language*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Baker, Colin e Prys Jones, Sylvia (1998): *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Cea D'Ancona, Mª Ángeles (1996): *Metodología cuantitativa. Estrategias y técnicas de investigación social*. Madrid: Síntesis.
- Cores Tasmonte, Baldomero (1987): *Dereito autonómico de Galicia*. Vigo: Xerais.
- Eagly, A. H. e Chaiken, S. (1993): *The psychology of attitudes*. San Diego, CA: Harcourt Brace Jovanovich.
- Fernández Pérez, Milagros (1994): "Teoría y aplicación. El estatuto de la planificación lingüística", *Anuario de Lingüística Hispánica*, vol. 10, 63-101.
- Fernández Rodríguez, Mauro (1993): "La lengua materna en los espacios urbanos gallegos", *Plurilinguismes 6 [Sociolinguistique Galicienne]*, 27-53.
- (1996): "Los orígenes de la sociolingüística", *II Jornadas de Lingüística*. Cádiz: Universidad de Cádiz, 105-132.
- Fernández Rodríguez, Mauro e Rodríguez Neira, Modesto (1998): "A relación entre competencia e uso do galego", *Cadernos de Lingua* 17, 25-45.
- Ferrás Sexto, Carlos (1996): *Cambio rural na Europa Atlántica. Os casos de Irlanda e Galicia [1979-1990]*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Fishbein, M. e Ajzen, I. (1975): *Belief, attitude, intention and behavior. An introduction to theory and research*. Reading, Ma: Addison-Wesley.
- Fishman, Joshua A. (1979 [1972]): *Sociología del lenguaje* (traducción de Sarmiento, R. e Moreno, J. C.). Madrid: Cátedra.
- García Ares, Maricarme (1996): "Os estudos sobre a situación do galego na Universidade de Santiago de Compostela. A propósito de *La llengua catalana a la Universitat de Rovira i Virgili*", *Cadernos de Lingua* 14, 117-123.
- García Sanz, B. (1996): *La sociedad rural ante el siglo XXI*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Haugen, Einar (1953): *The Norwegian language in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- (1959): "Language planning in modern Norway", *Anthropological Linguistics* 1/3, 8-21.
- ILGA (1996): *Guía bibliográfica de lingüística galega*. Vigo: Xerais.

- Lambert, Wallace E. (1981): "Un experimento canadiense sobre el desarrollo de competencia bilingüe. Programa de cambio de lengua hogar-escuela", *Revista de Educación* 268, 167-177.
- Lameiras Fernández, María e González Lorenzo, Manuel (1996a): "Los usos lingüísticos en la comunidad gallega", *Revista Galega de Psicopedagogía* 13 (Vol. 9), 161-178.
- Lameiras Fernández, María e González Lorenzo, Manuel (1996b): "Las actitudes lingüísticas en Galicia", *Revista Galega de Psicopedagogía* 13 (vol. 9), 179-192.
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Monteagudo, Henrique (1997): "Quince anos de política lingüística en Galicia (1981-96). Notas para un balance", *Grial* 136, 527-548.
- Monteagudo, Henrique e Santamarina, Antón (1993): "Galician and Castilian in contact: historical, social and linguistic aspects", in Posner, R. e Green, J. N. (eds.): *Trends in Romance linguistics and philology*, vol. 5: *Bilingualism and linguistic conflict in Romance*. Berlín-New York: Mouton de Gruyter, 117-173.
- Piñeiro López, Ramón (1967): *A lingoaxe i as lingoas. Discurso lido o día 25 de novembro de 1967 na súa recepción pública [na Real Academia Galega], por Don—, e resposta de Don Domingo García-Sabell*. Vigo: Galaxia.
- Ramallo, Fernando F. (1996): "La lengua inicial en Galicia: distribución y relaciones", in Serra Alegre, E. e outros (eds.): *Panorama de la investigación lingüística a l'Estat Espanyol. Actas del I Congrés de Lingüística General*. Valencia: Universitat de València, 100-109.
- (1999): "Informática y sociolingüística cuantitativa", in Gómez Guinovart, Javier; Lorenzo Suárez, Anxo M.; Pérez Guerra, Javier e Álvarez Luga, Alberto (eds.) (1999), *Panorama de la investigación en lingüística informática*. Logroño: Revista Española de Lingüística Aplicada (Monográfico), 263-290.
- Recalde Fernández, Montserrat (1994): "Gheada e situación", *Verba* 21, 339-367.
- (1995): "Unha aproximación ás actitudes e prexuízos cara á gheada (dos alumnos de 2º de BUP de catro centros galegos)", *Cadernos de Lingua* 12, 5-32.
- Regueira, Xosé L. (1996): "Os estudos de lingüística galega", in Ramón Lorenzo e Rosario Álvarez (coords.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago: Universidade, 47-67.

- Rodríguez, Francisco (1976): *Conflicto lingüístico e ideoloxía en Galicia*. Monforte: Xistral.
- Rodríguez González, Román (1997): *La urbanización del espacio rural en Galicia*. Barcelona: Oikos-tau.
- Sánchez Carrión, Juan Javier (1995): *Manual de análisis de datos*. Madrid: Alianza.
- Siguán, Miquel e Mackey, William F. (1986): *Educación y bilingüismo*. Madrid: Santillana/Unesco.
- Weinrich, Uriel (1974 [1953]): *Lenguas en contacto*. Venezuela: Universidad Central.

VARIACIÓN E SINONIMIA NAS UNIDADES FRASEOLÓXICAS. CARACTERIZACIÓN XERAL E PROPOSTAS DE TRATAMENTO LEXICOGRÁFICO

MARÍA ÁLVAREZ DE LA GRANJA
Universidade de Santiago de Compostela

1. Introducción

Un dos moitos retos que todo lexicógrafo ha de afrontar á hora de elaborar un dicionario xeral é o de proporcionar un tratamento sistemático e axeitado das unidades fraseolóxicas. Os importantes avances que tiveron lugar nas últimas décadas na investigación da teoría fraseolóxica puxeron as bases para resolver os problemas que suscita o tratamento lexicográfico de tales unidades e deron lugar ó nacemento dunha nova subdisciplina lingüística: a fraseografía. O desenvolvemento da fraseoloxía permitiu, ademais, non só coñecer mellor as unidades fraseolóxicas, senón tamén concederlles un status máis elevado no conxunto das unidades da lingua, o cal habería de reflectirse nos dicionarios xerais. Así, no caso do galego, os dous últimos dicionarios xerais monolingües, o *Diccionario da lingua galega* (en adiante *DLG*), de 1995 e o *Diccionario da Real Academia Galega* (en adiante *DRAG*), de 1997, son os que ofrecen un tratamento máis completo das unidades da fraseoloxía, ó proporcionaren, aínda que non sistematicamente, exemplos de uso e sinónimos. Con todo, son aínda moitos os aspectos que cómpre revisar para atinxir un tratamento realmente sistemático e adecuado de tales unidades¹. O obxectivo deste traballo é achegarse a un deses aspectos problemáticos que ofrece dificultades a calquera lexicógrafo que decida introducir no seu dicionario unidades fraseolóxicas: a variación e en relación con esta, a sinonimia. Dado que non podemos abarcar tódolos dicionarios que inclúen tal tipo de unidades, centrarémonos exclusivamente no tratamento en dicionarios xerais monolingües, aínda

¹ Sobre o tratamento nos dicionarios galegos, vid. Álvarez de la Granja 1997.

que moitas das nosas propostas serán tamén válidas para dicionarios bilingües e fraseolóxicos.

Antes de aborda-lo problema concreto da variación e da sinonimia, debemos facer unha serie de precisións que son necesarias para entende-los seguintes parágrafos deste traballo. En primeiro lugar, consideramos que o tipo de significado portado polas unidades fraseolóxicas coincide co tipo de significado característico das unidades simples, monoverbais: significado léxico nuns casos (*estira-la pata, morrer*), significado gramatical noutros (*e mais, e*) e significado pragmático e/ou referencial noutros (*ata logo, ola; amén, pasou un anxo*). Deste xeito, e dado que os niveis de frecuencia no discurso das unidades fraseolóxicas son comparables en moitos casos ós niveis de frecuencia das unidades monoverbais (*ata logo / ola*), a información que o dicionario proporcione para unhas e outras debe ser, respectando as peculiaridades de cada tipo de expresión, cuantitativamente e, na medida do posible, cualitativamente equiparables, pois a súa importancia para a codificación e descodificación de textos é tamén equiparable. Por este motivo, defendemos un tratamento das unidades fraseolóxicas que, dando conta das súas particularidades, coincida, en tódolos aspectos nos que se poida achar un paralelismo, co tratamento das unidades monoverbais, de xeito que non só se atinxa o máximo de sistematicidade global no dicionario, senón que se eleve tamén o rango das unidades fraseolóxicas no conxunto das unidades de tratamento lexicográfico.

Como consecuencia do que acabamos de indicar, as propostas de tratamento das unidades fraseolóxicas que fagamos non deben entenderse en termos absolutos, senón como modelos relativos vinculados directamente co tratamento no mesmo dicionario das unidades monoverbais. Escollemos un modelo de dicionario que informa da categoría gramatical, do rexistro (se é marcado), do contorno (na definición) e de posibles sinónimos e antónimos, e que proporciona exemplos de uso. Así mesmo, cómpre sinalar que se trata dun modelo baseado nos dicionarios galegos actuais, de xeito que, como se observará, algúns aspectos do tratamento están en relación directa coas peculiaridades destes derivadas da situación particular da lingua galega (fundamentalmente os que se vinculan co tratamento das variantes diatópicas). Por outra banda, as entradas que nos sirvan para exemplificar as nosas propostas relativas á variación e á sinonimia non pretenden máis ca isto último, de xeito que outros elementos do artigo lexicográfico como a definición ou os exemplos de uso non aspiran a ser, en absoluto, os mellores posibles.

Dado que nos centramos exclusivamente na variación e na sinonimia, existen algúns aspectos en relación ó tratamento lexicográfico das unidades fraseolóxicas, discutibles e discutidos, que non podemos razoar neste traballo e ante os cales debemos adoptar unha postura que se reflectirá nos nosos exemplos. Referímonos fundamentalmente ó problema da localización das unidades fraseolóxicas no dicionario. ¿Onde sitúalas? Remitimos ó lector, para a discusión sobre o tema, á obra de Haensch et alii (1982: 503-510) e ós traballos de Bárdosi (1992) e de Álvarez de la Granja (1996), e adoptamos aquí o criterio, bastante estendido nos dicionarios actuais, de ordenalas unidades fraseolóxicas baixo o lema dun dos compoñentes, escollido de acordo cunha ordenación, máis ou menos arbitraria, de categorías. A ordenación que establecemos é a seguinte:

Substantivo
Adxectivo
Adverbio
Verbo
Pronome
Preposición, conxunción, artigo

Así pois, unha expresión constituída por un verbo e un substantivo (*mete-lo zoco*), aparecerá baixo a entrada do substantivo (*zoco*), aquela formada por unha preposición, un artigo e un pronome (*coa mesma*), baixo a do pronome (*mesma*)... No caso de que nunha expresión haxa dous constituíntes da mesma categoría, e esta sexa a categoría máis alta na escala de tódalas da unidade, esta ordenarase baixo a entrada do primeiro deses constituíntes que apareza na expresión (así, por exemplo, *a fume de carozo* colocarase na entrada *fume*).

Por outra banda, a presentación diferirá dependendo da relación existente entre o significado literal dos compoñentes da unidade fraseolóxica e o significado desta. No caso de que o significado literal do elemento ordenador participe, en calquera nivel de análise semántica, no significado global da unidade fraseolóxica, a expresión colocase baixo a acepción do elemento ordenador que corresponda, precedida da marca UF (unidade fraseolóxica). Así, por exemplo:

diferencia f 1 O que distingue unha cousa doutra; *entre eses xemelgos a penas hai diferencias*. UF a *diferencia de loc prep* Denota a diferenza existente entre dous elementos de comparación; *o noso equipo, a diferenza do voso, xogaba con moitas baixas*. SIN *fronte a*. ANT *ó igual*

ca. 2 Falta de acordo entre dúas ou máis persoas; *non se chegou a un acordo por diferencias entre os membros do comité (...)*.

Se o significado literal do elemento ordenador non participa no significado da unidade fraseolóxica, a expresión colocárase despois de tódalas acepcións do elemento ordenador, precedida da marca UF• (• serve para desvincular a unidade da derradeira acepción do elemento ordenador). Así, por exemplo:

can m 1 Mamífero doméstico... 2 Aparello con forma de anazo... 3 Moeda antiga... UF• can vello loc m Persoa con moita experiencia, cauta e precavida; *non me veñas con lerias que eu son can vello e non me vas enganar.*

Finalmente, e como se pode observar nos exemplos anteriores, tódalas unidades fraseolóxicas van acompañadas dunha etiqueta que dá conta da súa categoría gramatical: *loc m*, *loc v i...*

2. Variación e sinonimia nas unidades fraseolóxicas

Interésannos neste traballo todos aqueles conxuntos de unidades portadoras dun mesmo significado. Dentro deses conxuntos hai que distinguir un primeiro grupo constituído por pares (tríos...) de unidades pertencentes a linguas funcionais distintas, isto é, opostas diatópica, diastrática e diafasicamente e un segundo grupo constituído por conxuntos de unidades de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional. Do primeiro grupo trataremos en 2.2. Centraremos agora no segundo, dentro do cal distinguiremos entre variantes e sinónimos.

2.1. Variación nunha mesma lingua funcional. Variación fronte a sinonimia

A existencia de variantes nas unidades fraseolóxicas, e dentro dunha mesma lingua funcional, é un feito comunmente admitido nos estudos de fraseoloxía. Así, por exemplo, Zuluaga (1980: 109) considera as expresións de igual significado *coger las de villadiego* e *tomar las de villadiego* como variantes dunha mesma unidade, como "variantes dunha mesma invariante", coas palabras de Hjelmslev, mentres que *tomar las de villadiego* e *poner pies en polvorosa*, tamén de igual significado, serían expresións sinónimas pero non variantes. A

diferencia entre variantes e expresións sinónimas viría dada por diverxencias na relación entre os significantes dunhas e outras:

"Las variantes fraseológicas son parcialmente idénticas en su estructura y en sus componentes; es decir, la variante se produce mediante sustitución de una parte de la expresión: de uno, o sólo algunos, de los elementos componentes" (Zuluaga 1980: 109).

Pola contra, nas expresións sinónimas non habería tal coincidencia parcial de significantes, de acordo co que se pode deducir do exemplo presentado por Zuluaga e referido máis arriba. Por outra banda, para este autor non é preciso que exista un elemento léxico común para falar de variación, basta con que se repita unha mesma estrutura. Así, considera que *de punta a punta*, *de pe a pa* e *de cabo a rabo* son variantes dunha mesma invariante, non meras expresións sinónimas.

Para outros autores, sen embargo, as variantes deben posuír, cando menos, un elemento léxico común. Esta é a opinión de Kunin (apud Tristá Pérez 1998: 303), que considera que as variantes son:

"variaciones de una unidad fraseológica, idéntica por la calidad y cantidad de los significados y por las funciones estilísticas y sintácticas, con un invariante léxico común, una composición léxica parcialmente diferente o un orden de palabras diferente".

Agora ben, de acordo coas concepcións de Kunin e Zuluaga sobre a variación nunha mesma lingua funcional, as seguintes afirmacións deberían ser certas:

- As unidades fraseolóxicas *baixa-lo lombo* e *baixa-las costas* ('traballar') son dúas variantes, pois, ademais de comparti-lo mesmo significado e pertencer á mesma lingua funcional, teñen un elemento común (*baixar*) e elementos diferentes (*o lombo / as costas*).

- Polo mesmo motivo (neste caso o elemento común é *costas* e os elementos diverxentes *baixar* e *dobrar*), *baixa-las costas* e *dobra-las costas* son tamén variantes dunha mesma unidade.

- Pola contra, e dado que non hai invariante, *baixa-lo lombo* e *dobra-las costas* non son variantes dunha mesma unidade.

Agora ben, se *baixa-lo lombo* e *baixa-las costas* son variantes dunha mesma unidade, e *baixa-las costas* e *dobra-las costas* tamén o son (necesariamente desa mesma unidade) parece evidente que tamén

baixa-lo lombo e *dobra-las costas* deben ser consideradas variantes, malia non teren ningún elemento en común. Pero se as concepcións de Kunin e Zuluaga nos levaron a unha afirmación que parece errónea ¿que é o que caracteriza as variantes? ¿Que caracteriza a parella *baixa-lo lombo / dobra-las costas* que non atopemos na parella de unidades sinónimas *non dar pancada / non facer branca* ‘non facer nada, non traballar’? Cremos que a resposta está na proximidade (neste caso na coincidencia) entre os significados literais das unidades da primeira parella (*lombo* e *costas* son unidades léxicas sinónimas), fronte á diverxencia dos significados literais das unidades da segunda: ‘non dar ningún golpe’ / ‘non conseguir ningunha branca’². Deste xeito, coidamos que dúas ou máis unidades fraseolóxicas pertencentes á mesma lingua funcional e de igual significado deben ser consideradas como variantes cando os seus significados literais están próximos, isto é, cando son portadoras dunha mesma imaxe³, e deben ser consideradas como sinónimas cando os seus significados literais están afastados. É evidente que se se fala de proximidade, non se poden establecer límites precisos entre variación e sinonimia. Haberá casos evidentes de variación (cando os elementos que varían sexan sinónimos, *baixa-las costas / baixa-lo lombo*, *tirar pola borda / botar pola borda*) e outros menos claros, a medida que se afasten os significados literais das expresións. Agora ben, tendo isto en conta, e dado que non existen características formais que diferencien as variantes dos sinónimos, ¿sería xustificable a súa indistinción, e a consideración de tódalas unidades pertencentes a unha mesma lingua funcional e de igual significado como sinónimas? Esta visión ofrece algúns problemas:

En primeiro lugar, a maior parte dos dicionarios, dun xeito ou outro, distinguen entre variantes e sinónimos, sen que por detrás haxa, necesariamente, unha teoría fraseolóxica que sustente esa distinción. Tal diferenciación xorde moitas veces como unha resposta intuitiva ante a evidencia de que, por exemplo, *poñe-los pelos de punta* e *poñe-los pelos dereitos* (‘asustar’) son dúas formas distintas dunha mesma expresión, mentres que *poñer verde* e *poñer a pan pedir* son dúas expresións distintas de igual significado. Parece, pois, necesario dar conta desa intuición e respecta-la tradición lexicográfica que vén diferenciando variantes e sinónimos.

² A *branca* é unha antiga moeda.

³ Por suposto, referímonos exclusivamente ás unidades fraseolóxicas idiomáticas (nas que o significado individual e literal dos compoñentes non participa do significado da expresión), posto que nas non idiomáticas non cabe falar de imaxe: *ás costas* e *ó lombo* son locucións sinónimas na medida en que tamén o son *costas* e *lombo*.

En segundo lugar, é evidente que, no ámbito das unidades fraseolóxicas e ó igual que sucede nas unidades monoverbais, moitas veces cómpre falar de sinonimia parcial e non de sinonimia total. Manténdonos nunha mesma acepción dunha unidade fraseolóxica, pode haber contextos nos que esa unidade sexa conmutable por outra sen variación do significado e contextos nos que tal conmutación non poida ter lugar. Agora ben, no caso da variación, tal distribución contextual non existe, as variantes (se o son) son sempre intercambiables. Aínda que, por suposto, entre os sinónimos fraseolóxicos existen casos de sinonimia total (probablemente moitos máis ca entre as unidades monoverbais), se reunimos baixo un mesmo grupo, sen distinción, variantes e sinónimos non podemos dar conta do feito de que esas parellas (tríos...) de unidades fraseolóxicas cun significado literal próximo (e que nós chamamos variantes) son intercambiables en tódolos contextos (ou, desde o punto de vista de quen os agrupa cos sinónimos, presentan sempre sinonimia total), mentres que aquelas outras parellas (tríos...) de unidades cun significado literal afastado (e que nós chamamos sinónimos) poden nalgúns casos ser só intercambiables en certos contextos, isto é, poden presentar sinonimia parcial.

Como consecuencia do que acabamos de sinalar, cremos que é preciso distinguir, no conxunto de parellas (tríos...) de unidades fraseolóxicas de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional entre parellas (tríos...) de variantes e parellas (tríos...) de sinónimos⁴. Tal distinción, segundo xa indicamos, non ten límites precisos, de xeito que moitas veces resulta difícil a asignación a un ou outro grupo. Con todo, e desde un punto de vista práctico, pódense establecer unha serie de criterios que sirvan para sistematiza-la clasificación que o lexicógrafo (ou todo aquel que decida distinguir entre variantes e sinónimos) se ve obrigado a facer. Deste modo, consideramos que dúas (ou máis) unidades fraseolóxicas pertencentes á mesma lingua funcional e de igual significado son variantes, isto é, están próximas no seu significado literal, cando se cumpre algún destes requisitos:

- Os elementos variantes son sinónimos, totais ou parciais:

te-los pés na terra / te-los pés no chan ('ter sentido, ser sensato')

poñe-los pelos de punta / poñe-los pelos dereitos / poñe-los pelos de espeto ('asustar')

⁴ Algúns autores (García-Page 1996, 1998) integran a variación dentro da sinonimia.

coma unha chispa / coma un raio ('moi rápido')
*baixa-lo lombo / baixa-las costas / dobra-las costas / do-
bra-lo lombo* ('traballar')

- Os elementos variantes ou as expresións no seu conxunto gardan algunha destas relacións semánticas:

1 Hiperonimia-Hiponimia

coñece-lo xénero / coñece-lo percal ('coñecer ben con quen trata un')
xuntar cabos / atar cabos ('reunir datos co fin de extraer unha consecuencia')

2 Todo-Parte

dobra-lo lombo / dobra-lo espiñazo ('traballar')
facer un traxe / cortar un traxe ('criticar')

3 Causa/Instrumento-Efecto

*dar lume cos dentes / facer chatolas cos dentes*⁵ ('estar moi enfadado')
andar en linguas / andar en ditos ('ser obxecto de murmuración')

4 Pertenza a un mesmo campo semántico, sempre que o trazo semántico compartido polos elementos sexa determinante para a súa aparición na unidade fraseolóxica⁶

non ir por aí a auga ó rego / non ir por aí a auga ó río
('non ser esa a intención ou a cuestión')
*falar máis ca un avogado / falar máis ca un barbeiro / fa-
lar máis ca un sacamoas* ('falar moito')

- As unidades teñen, no sentido literal, unha mesma implicación relativa a algún dos compoñentes, e esta implicación é necesaria para comprende-la relación entre o significado literal e o idiomático (figurado):

non cabe-lo corazón no peito / saí-lo corazón do peito ('ser moi bo')

Implicación: corazón grande. O corazón grande é metáfora para a bondade e a xenerosidade.

¿cortáronche [cortáronvos...] a lingua? / ¿coméronche [coméronvos...] a lingua? ('díselo a quen non fala')

Implicación: perda da lingua. Se non se ten lingua non se pode falar.

⁵ Moitas das unidades fraseolóxicas que nos serven para exemplificar a exposición están tiradas da obra *Así falan os galegos* de López Taboada e Soto Arias.

⁶ Consideramos que é determinante se outros elementos que comparten ese mesmo trazo, hipoteticamente (antes da fixación da unidade) tamén poderían ser constituintes da mesma.

- Unha das unidades ten entre os seus constituíntes un pronome ou un clítico (trátase normalmente dun clítico de OD), mentres que a outra conta cun elemento de carácter léxico realizando a mesma función, que pode considerarse como referente daquel:

non o contar / non conta-lo conto ('morrer')
non a rascar / non rascar bóla ('non traballar, non facer nada')

- As unidades comparten os mesmos elementos léxicos e só varían nos gramaticais, ou nos tradicionalmente así considerados, sexan libres ou ligados:

a roda de / en roda de ('ó redor de')
ter que ver / ter a ver ('ter relación')
enche-lo peto / enche-los petos ('enriquecerse')

- Unha das unidades pode considerarse como, ben a redución, ben a ampliación da(s) outra(s):

come-las papas / come-las papas na cabeza ('ser máis alto', 'ser superior')
dar voltas / dar voltas na cabeza ('pensar, cavilar, reflexionar')

- Os elementos variantes vencéllanse fundamentalmente por coincidencias formais, sendo o seu semantismo de pouca importancia para a conformación do significado da expresión:

tan bo é Xan coma o seu irmán / tan bo é Xan coma Pericán ('serve para igualar dous individuos no negativo')

Un caso paradigmático é o daquelas unidades que inclúen elementos que non teñen existencia fóra da expresión, moitos deles creados exclusivamente por razóns fónicas:

andar de ceca para a meca / andar de ceque para meque ('andar dunha parte para outra')

De acordo co exposto nesta mesma alínea, consideramos que dúas (ou máis) unidades fraseolóxicas de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional son sinónimas cando nelas non se dá ningunha das circunstancias que acabamos de sinalar.

Os criterios aquí presentados non pretenden en absoluto se-lo únicos válidos. Son simplemente unha mostra que pretende recoller os casos máis evidentes de variación. É, pois, un modelo provisional susceptible de melloras e rectificacións derivadas do traballo cotián coas unidades fraseolóxicas.

2.1.1. *Propostas de tratamento lexicográfico da variación e da sinonimia*

Unha vez acordado qué unidades fraseolóxicas incluír no dicionario (seguindo os mesmos criterios empregados na selección de unidades monoverbais) e despois de diferenciar, no conxunto de expresións de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional, entre variantes e sinónimos, o primeiro paso que cómpre dar é determinar, para cada parella (trío...) de variantes cál é a forma base. Como sinala Tristá Pérez (1998: 304), esta adoita se-la variante máis frecuente, aínda que poden entrar en xogo outros criterios vinculados coa situación particular de cada lingua (no caso do galego, por exemplo, pódese escoller como forma base a expresión non coincidente co castelán, aínda non sendo a máis frecuente, precisamente para paliar-la perda de uso a que conduciu esa diverxencia, *bágoas de sangue* versus *lágrimas de sangue*). Todo dependerá, por suposto, de se eses criterios se empregan noutros ámbitos do dicionario nos que poidan ter aplicación.

A seguir, cómpre establecer un modelo de presentación das variantes que empregue remisións á forma base desde as expresións "secundarias". Só naquela se proporcionará a categoría gramatical, definicións, exemplos e indicacións paradigmáticas (sinónimos, antónimos...). Por outra banda, na forma base darase conta das outras variantes existentes. Así, por exemplo:

leña *f* Conxunto de pólas... UF• botarlle *leña* ó lume *loc v i* Aumentalos problemas, avivar unha discordia; *eles xa estaban a mal e cos teus comentarios botaches máis leña ó lume*. VAR botarlle *aceite* ó lume. *aceite* *m* Substancia... UF• botarlle *aceite* ó lume → botarlle *leña* ó lume.

fío *m* 1 Fibra... 2 Tea... (...) 9 O que dá continuidade... UF• colgar dun *fío* → pender dun *fío*, *fío* do lombo *loc m* Espiñazo, pender dun *fío* *loc v i* Atoparse nunha situación apurada, en grave risco; *a vida do meu curmán pende dun fío*. VAR colgar dun *fío*.

Repárese no feito de que, aínda que as expresións aparezan baixo a entrada dunha mesma palabra, as variantes "secundarias" deben ocupa-lo sitio que segundo a ordenación alfabética lles corresponde, dado que o usuario, en caso contrario, non necesariamente coñecedor da existencia da forma base, pode pensar que a expresión que busca está ausente ó non atopala no lugar esperado.

Se as variantes, de acordo coa ordenación alfabética e cos criterios categoriais empregados, teñen que aparecer en contigüidade, lematizaranse conxuntamente. Neste caso non hai unha forma base que sirva de referencia, de xeito que se perde a información implícita relativa ós niveis de frecuencia das variantes (ou, no seu caso, ás formas priorizadas polo lexicógrafo en relación con outros factores). Se esta información é considerada esencial, prescindirase da lematización conxunta e manteranse as referencias parellamente a como se fai na entrada *fío*. Caso contrario, teríamos unha presentación como esta:

traxe m Vestido... UF• cortar un traxe / facer un traxe loc v i Calumniar, criticar [a alguén]; eses amigos teus estalle a facer un bo traxe ó novo profesor. SIN quita-lo pelello / saca-lo pelello.

De tódolos xeitos, no caso de que o dicionario illustre as distintas acepcións das unidades con exemplos, estes poden servir indirectamente para informar da forma considerada base se se prescinde deles das variantes secundarias (como sucede na entrada anterior).

Se non hai problemas de espacio, o lexicógrafo pode optar por presentar as variantes completas, como no exemplo (*cortar un traxe / facer un traxe, quita-lo pelello / saca-lo pelello*), pero o certo é que a penas se gaña en claridade en relación a outra presentación simplificada (*cortar / facer un traxe, quitar / sacar o pelello*), na que son os elementos intercambiabiles os que se separan por unha liña oblicua. De calquera xeito, esta presentación simplificada debe evitarse sempre que poida resultar ambigua, complexa ou, en definitiva, escura (*non cabe-lo corazón no peito / saí-lo corazón do peito*).

Nas variantes por ampliación/redución, e sempre que a ordenación alfabética obrigue a unha presentación contigua, optaremos por colocar entre parénteses o elemento suprimible:

papa f 1 Substancia... //pl 2 Alimento... UF• come-las papas (na cabeza) loc v i 1 Ser máis alto; o irmán pequeno cómelle as papas na cabeza ó resto da familia. 2 Ser superior; Mostovoi cómelle-las papas na cabeza a todos eses xogadores.

As mesmas observacións feitas en relación á perda de información que carrea a lematización conxunta tipo (*cortar un traxe / facer un traxe*) son pertinentes aquí.

Para concluí-lo estudio lexicográfico da variación, cómpre tratar un caso particular que afecta a unidades fraseolóxicas e unidades monoverbais. Trátase daquelas expresións (fundamentalmente locu-

cións substantivas e adxectivas) que posúen o mesmo significado ca un dos compoñentes da unidade tomado illadamente (normalmente, aínda que non sempre, o núcleo)⁷: *calzado* e *calzado dos catro pés* ('temperamental'), *laretas* e *laretas das feiras* ('persoa que fala de máis'), *xan* e *xan de debaixo da cama* ('home apoucado, de pouco carácter e facilmente manexable'), *botado* e *botado para diante* ('(persoa) decidida, ousada'), *cara* e *cara lavada* ('(persoa) que actúa con descaro')...

Entre as unidades fraseolóxicas presentadas é preciso distinguir dous grupos en relación cos elementos que complementan a palabra que pode empregarse illadamente co mesmo significado de toda a expresión. O primeiro estaría constituído por aquelas expresións nas que os elementos que complementan a palabra que pode empregarse illadamente están vinculados no seu significado literal cun valor semántico desta diferente ó que posúe como variante monoverbal. A unidade fraseolóxica pode se-la forma orixinaria e a unidade monoverbal o resultado dunha redución ou, pola contra, esta última puido dar lugar, por un proceso de ampliación, á primeira. A unidade monoverbal necesariamente ha de ser figurada, e é co seu significado literal co que se relacionan os complementadores. Son exemplos deste tipo *calzado dos catro pés*, *botado para diante* e *cara lavada*⁸. No caso de que, de acordo cos criterios de ordenación escollidos, a unidade fraseolóxica e a unidade monoverbal tivesen que recollerse baixo unha mesma entrada, a unidade fraseolóxica situarase despois de tódalas acepcións da unidade monoverbal precedida da marca UF•. Parellamente ó tratamento proposto para a variación entre unidades fraseolóxicas, escollerase unha forma base á que remitirá a variante "secundaria". Así, por exemplo:

cara a & m/f 1 (Persoa) que actúa con descaro; *teu irmán é un cara que me lambeu tódolos cartos*. VAR *cara lavada*. //f 2 Parte anterior... (...). 8 Superficie... UF• *cara lavada* loc a & m/f → acepción 1⁹.

⁷ O mesmo fenómeno pode encontrarse entre os compostos: *fogos* e *fogos de artificio*.

⁸ *Dos catro pés* relaciónase co significado de *calzado* 'con zapatos, botas...' e non co de 'temerario', *para diante* vincúlase co valor de *botado* 'inclinado' e non co de 'decidido, ousado' e *lavada* co valor de *cara* 'parte anterior da cabeza', non co de '(persoa) que actúa con descaro'.

⁹ Dado que a etiqueta categorial non é a mesma para a unidade monoverbal e para a fraseolóxica (a & m/f, loc a & m/f) cada variante irá aquí acompañada da súa propia marca.

No caso de que se considere como forma base *cara lavada*, esta sería a presentación:

cara a & m/f 1 → cara lavada. //f 2 Parte anterior... (...). 8 Superficie... UF• cara lavada loc a & m/f (Persoa) que actúa con descaro; teu irmán é un cara lavada que me lambeu tódolos cartos. VAR cara.

Se a unidade fraseolóxica e a unidade monoverbal teñen que colocarse baixo entradas distintas, a presentación é semellante, pero no caso de que se tome como forma base a unidade monoverbal, ha de remitirse na unidade fraseolóxica a aquela, citándoa e, ó tempo, indicando o número de acepción que cumpra.

O segundo grupo estaría constituído por aquelas unidades nas que os elementos que complementan a palabra que pode empregarse illadamente co mesmo significado de toda a expresión están vinculados con ese significado. Trátase sempre de ampliacións dunha primitiva unidade monoverbal, que pode ou non ser figurada. Son exemplos deste tipo *laretas das feiras* e *xan de debaixo da cama*. Estas ampliacións xorden normalmente cunha finalidade expresiva, intensificadora. Na medida en que ese valor engadido se mantén, non se pode considerar que as unidades fraseolóxicas e as unidades monoverbais son variantes, pois non hai coincidencia de significados. Con todo, co paso do tempo, o efecto expresivo achegado polos elementos novos é susceptible de perderse, de xeito que ámbolos dous significados poden chegar a igualarse. Cremos que, neste caso, e se de acordo cos criterios de ordenación que seguimos, a unidade monoverbal e a unidade fraseolóxica teñen que aparecer na mesma entrada, esta última debe colocarse despois da acepción coa que está vinculada, precedida da marca UF (fronte ás expresións do grupo anterior, situadas ó final da entrada e introducidas por UF•). De calquera xeito, se se considera como forma base a unidade monoverbal, non é necesaria marca de ningún tipo. Así, por exemplo:

laretas m/f Persoa que fala de máis; non lle digas nada ó seu pai, que é un laretas e logo llelo conta ós amigos. VAR laretas das feiras.

Si é preciso, pola contra, se se toma como forma base a unidade fraseolóxica:

laretas m/f → laretas das feiras. UF laretas das feiras loc m/f Persoa que fala de máis; non lle digas nada ó seu pai, que é un laretas das feiras e logo llelo conta ós amigos.

Pódese aforrar espacio cunha presentación coma esta:

laretas m/f → UF *laretas das feiras loc m/f* Persoa que fala de máis;
non lle digas nada ó seu pai, que é un laretas das feiras e logo llelo conta ós amigos.

Con ningunha das dúas últimas presentacións é necesario remitir na unidade fraseolóxica á unidade monoverbal (VAR *laretas*), dado que a propia estrutura da entrada proporciona información sobre a súa existencia.

Por último cómpre trata-la presentación da sinonimia nas unidades fraseolóxicas. O certo é que poucos son os comentarios que se poden facer, dado que, como ben se deduce do indicado en 1., defendemos un tratamento parello ó da sinonimia nas unidades monoverbais. Así, se nestas últimas temos unha presentación como esta,

gomo m Vultiño... SIN *botón, abrocho.*
abrocho m Vultiño... SIN *botón, gomo.*

nas unidades fraseolóxicas teremos,

golpe m 1 Efecto resultante... (...). 4 Acontecemento... UF• *non dar golpe loc v i* Non facer nada, non traballar; *as miñas compañeiras non dan golpe nin cando teñen exames.* VAR *non dar pancada.* SIN *non facer branca.*

branco -a a Que é da cor... (...). //m 5 Cor branca... //f 6 Nota... UF• *non facer branca loc v i* Non facer nada, non traballar; *non fixo branca en todo o día e aínda así, queixábase do canso que estaba.* SIN *non dar golpe / pancada.*

2.2. Variación diatópica, diastrática e diafásica. Caracterización xeral

Da mesma maneira que no conxunto de unidades monoverbais existen oposicións entre elementos de igual significado, pero pertencentes a linguas funcionais distintas (*fento / feito, cantar / cantare, papar / comer*), tamén no conxunto de unidades fraseolóxicas encontramos oposicións do mesmo tipo (diatópicas, diastráticas e diafásicas). Cómpre distinguir, neste último conxunto, dous subconxuntos de oposicións en relación coas características das variantes:

-En primeiro lugar, existen parellas (tríos...) de unidades que son portadoras dunha mesma imaxe, isto é, que están próxi-

mas no seu sentido literal. Podemos distinguir dous subgrupos:

1 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a linguas funcionais distintas:

abri-la boca / abri-lo bico ('falar')

cabeza de ameneiro / cabeza de amieiro ('ignorante')

2 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a unha mesma lingua funcional:

irse ó outro mundo / irse ó outro barrio ('morrer')

estira-la pata / estira-lo rabo ('morrer')

- En segundo lugar, existen parellas (tríos...) de unidades que non son portadoras dunha mesma imaxe, isto é, que non están próximas no seu sentido literal. Tamén se poden establecer dous subgrupos:

1 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a linguas funcionais distintas:

no quinto carallo / no cabo do mundo ('moi lonxe')

de mala hostia / de mal aire ('de mal humor')

2 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a unha mesma lingua funcional:

pasar a mellor vida / deixa-la ferramenta ('morrer')

*o dos ollos grandes / o das orellas curtas*¹⁰ ('lobo')

2.2.1. *Propostas de tratamento lexicográfico das variantes diatópicas, diastráticas e diafásicas*

De acordo co exposto na Introducción, o tratamento lexicográfico que consideramos máis axeitado é aquel que se achega, no máximo posible, ó tratamento deste tipo de variantes nas unidades monoverbais. Deste xeito, cómpre botar unha ollada ós dicionarios existentes para determinar cál é a presentación máis habitual.

Dada a intención normativa de cando menos a maior parte dos dicionarios galegos actuais, é habitual atopar termos que, aínda que aceptados na norma, remiten a outra forma que se considera preferible e máis recomendable. Na maior parte dos casos estamos ante variantes fonéticas que adoitan ter unha distribución diatópica ou diastrática. Así, por exemplo, no *DRAG*, temos presentacións como esta:

¹⁰ Designacións para o lobo de, respectivamente, Allariz e Guitiriz, segundo Montero (1981: 149).

arrecadar *v.t.* V. recadar.

recadar *v.t.* 1 Xuntar... (...). 3 Reunir... ♦ Tamén se di arrecadar¹¹.

No *DLG* temos estoutra presentación:

arrecadar Mellor recadar.

(en recadar non hai ningunha referencia a arrecadar).

Cando dúas ou máis unidades fraseolóxicas se diferencian exclusivamente pola presenza deste tipo de elementos, o seu tratamento debe ser coherente co que acabamos de ver. Así, por exemplo (adoptando o modelo do *DRAG*):

moito -a *indef & adv* V. moito. UF• como moito *loc adv* V. como moito.

moito -a *indef* 1 Indica... // *adv* 2 Indica... ♦ Tamén se di moito. UF• como moito *loc adv* Considerando o máximo posible; *Ana, como moito, ten cincuenta anos.* Tamén se di como moito.

Sen embargo, se en tódalas unidades fraseolóxicas que se recollen baixo a mesma entrada, as variantes son intercambiabes, a presentación pode simplificarse. Na entrada da forma non recomendable, a referencia á outra variante (a preferible) entenderase como válida para tódalas circunstancias nas que pode aparecer esta. Teremos así, simplemente:

moito -a *indef & adv* V. moito.

Na entrada da variante recomendada, a referencia á outra forma aparecerá despois das unidades fraseolóxicas, de xeito que poderá entenderse como aplicable para todo o anterior (incluídas unidades fraseolóxicas):

moito -a *indef* 1 Indica... // *adv* 2 Indica... UF• como moito *loc adv* Considerando o máximo posible; *Ana, como moito, ten cincuenta anos.* ♦ Tamén se di moito.

De calquera xeito, o tratamento presentado aquí é válido para aqueles casos nos que a unidade fraseolóxica ten como elementos ordenadores as variantes. En caso de que non sexa así, débese informar

¹¹ O símbolo ♦ indica que o que segue é válido para todo o anterior.

na entrada da palabra ordenadora de tódalas variantes existentes. Así, por exemplo:

moa f 1 Cada un dos dentes... (...). 4 Pedra... UF• **arregaña-la moa** *loc v* i V. **regaña-la moa**, **regaña-la moa** *loc v* i Rir; *non regañes tanto a moa e traballa máis*. Tamén se di **arregaña-la moa**.

Fronte a este tipo de tratamento, podemos encontrar nos dicionarios galegos unha presentación distinta noutros casos nos que tamén manexamos variantes pertencentes a linguas funcionais diferentes. Son normalmente variantes diatópicas, moitas veces meras variantes fonéticas, perfectamente aceptadas e recomendables, pero cunha distribución desigual que xustifica a preferencia por unha delas, a máis usual. Esta preferencia ponse de manifesto de distinta maneira dependendo do dicionario que escollamos. Así, por exemplo, no *DRAG*, a variante máis usual emprégase como definidor sinónimo na de menor extensión, mentres que na entrada da primeira aparece unha definición por paráfrase. Neste artigo, ademais, a variante menos frecuente preséntase entre os sinónimos:

ameneiro *s.m.* Amieiro. *Os ameneiros asombraban toda a beira do río. Fixo unhas zocas de ameneiro.* SIN **abeneiro**.
amieiro *s. m.* 1 Árbore... 2 Madeira... ◆ SIN **abeneiro**, **ameneiro**.

No *DLG* remítese na variante menos usual á máis frecuente e nesta introdúcese en ocasións a primeira como termo sinónimo, aínda que non sistematicamente (compárese a entrada que nos serve de exemplo co tratamento das variantes *rula* / *rola* no devandito dicionario):

ameneiro [e] *s. m.* Var. de **amieiro**.
(non hai referencia de ningún tipo a **ameneiro** en **amieiro**).

Cando as variantes, por mor da ordenación alfabética, teñen que aparecer en contigüidade, o habitual é a súa lematización conxunta. Así, tanto no *DRAG* como no *DLG*, atopamos un lema como este: **predispoñer** ou **predispor**.

Segundo acabamos de ver, no *DRAG*, e menos claramente no *DLG*, tal tipo de variantes son consideradas non como tales, senón como expresións sinónimas (a presenza do rótulo SIN na entrada da variante máis usual non deixa lugar a dúbidas). Como indicamos, trátase normalmente de variantes diatópicas, pero a ausencia de marcas

xeográficas no dicionario implica a súa consideración como formas simplemente sinónimas, sen ningún outro engadido. En coherencia con esta visión, as unidades fraseolóxicas que se diferencien exclusivamente pola presenza de tales elementos (elementos sinónimos no dicionario) deben considerarse como variantes tal e como as entendemos en 2.1., e presentar un tratamento similar. Así, por exemplo:

pór vt/p poñer; sempre puña o sombreiro sobre a mesa. UF• pór pingando → poñer pingando.

poñer vt 1 Facer que... (...). //vp 13 Quedar... (...). ♦ SIN pór. UF• poñer pingando loc v t Criticar severamente [a alguén]; os veciños do quinto puxeron pingando ós do sexto. VAR pór pingando.

Ante variantes diafásicas o tratamento habitual é tomar como definidor sinonímico a variante da lingua estándar e sinala-la diferenza de rexistro nas outras formas, con etiquetas como *pop*, *col*, *fam*... Así, por exemplo, no DRAG:

humedén s.f. pop. Humidade. Pon a roupa ó lume para quitarlle a humedén.

No DLG:

manducar v.col. Comer.

Esta mesma presentación debería empregarse para o tratamento de unidades fraseolóxicas opostas diafasicamente. Con todo, cómpre facer unha serie de precisións. En primeiro lugar, e dado que, como vimos en 1., o significado de unidades monoverbais e unidades fraseolóxicas é do mesmo tipo, non se debe establecer unha liña divisoria entre unhas e outras que nos impida considerar unha unidade fraseolóxica como unha variante diafásica dunha unidade monoverbal. Así, por exemplo, *morror* e *estira-la pata* poden entenderse como variantes: *morror* pertence á variedade estándar, *estira-la pata* á coloquial. Por outra banda, dado que non estamos ante meras remisións, senón ante *definidores* sinonímicos, cómpre empregar-lo termo máis xeral posible, aquel coñecido por todos e que non ofrezca problemas de comprensión. En boa parte dos casos este termo é unha unidade monoverbal e non unha unidade fraseolóxica. Amais disto, cómpre sinalar que as oposicións diafásicas entre unidades fraseolóxicas adoitan establecerse entre graos de coloquialidade (*mete-lo nariz / mete-la napia*) ou entre coloquialidade e vulgaridade (*ir a pique / ir ó carallo*),

pero máis raramente entre unidades da variedade estándar e unidades coloquiais ou vulgares.

Unha vez feitas as precisións anteriores, ¿como trata-las variantes diafásicas nas unidades pluriverbais? No caso de estarmos ante variantes próximas no seu significado literal, e aínda que ningunha delas pertenza á variedade estándar, parece necesario dar conta desta relación no dicionario. Por iso, a mellor solución, se cadra, é a de empregar como definidor sinonímico na variante máis afastada do estándar a variante do estándar ou da variedade máis achegada a este próxima (ou coincidente) no significado literal. Así, por exemplo:

napia *f* (col pex) Nariz; *o teu amigo ten unha napia enorme*. UF• **mete-la napia** *loc v i* mete-lo nariz; *encántalle mete-la napia na vida dos mais*.

nariz *m* Parte da cara... UF• **mete-lo nariz** *loc v i* (col) Entremeterse [nos asuntos alleos]; *o veciño do sexto sempre está a mete-lo nariz nos meus asuntos*.

Na expresión pertencente á variedade estándar ou á máis próxima a esta, poderá informarse da existencia da outra variante, dependendo de cá sexa o criterio empregado nas unidades monoverbais (non adoita haber sistematicidade a este respecto; con todo, se tal información aparece, as variantes agrúpanse cos sinónimos, marcándose asemade a diferenza de rexistro). No caso de estarmos ante variantes afastadas no sentido literal, o máis axeitado parece escoller unha forma da variedade estándar como definidor sinonímico para as variantes das outras linguas funcionais. Así, por exemplo:

pata *f* 1 Cada unha das... 2 Cada un dos... UF• **estira-la pata** *loc v i* (col pex) Morrer; *o protagonista da película estira a pata nun accidente de coche*.

Se non hai unha unidade da variedade estándar que se poida empregar como definidor sinonímico (téñase en conta a complexidade do significado de moitas unidades fraseolóxicas), recorrerase a unha definición por paráfrase. Así, por exemplo:

carallo *m* (vulg) 1 Pene... //interx 2 Indica... UF• **no quinto carallo** *loc adv* Moi lonxe; *non podemos ir a pé porque vive no quinto carallo*. **cabo** *m* 1 Parte final... (...). 6 Persoa que... UF• **no cabo do mundo** *loc adv* (col) Moi lonxe; *comprou unha casa no cabo do mundo para estar só*.

Cando o rexistro da palabra ordenadora coincide co das unidades fraseolóxicas que a conteñen, non é preciso repeti-la marcación diafásica en cada unha delas (como sucede coas expresións *mete-la na pia* e *no quinto carallo*). Por suposto, na Introdución do dicionario débese informar ó usuario de todos aqueles aspectos que, como este (ou os criterios de ordenación das unidades, o significado de marcas como UF•...) influen na correcta utilización da obra e no mellor aproveitamento da información que proporciona.

3. Conclusións

Non é necesario insistir aquí no carácter complexo das unidades fraseolóxicas, pois é un feito ben coñecido por todos. Unha das manifestacións máis claras desa complexidade atopámola no ámbito da variación, sexa nunha mesma lingua funcional ou entre linguas funcionais distintas. Por outra banda, non cabe nega-las evidentes concomitancias entre as unidades fraseolóxicas e as unidades monoverbais, concomitancias que comezan xa na equivalencia dos tipos de significado que as caracterizan. Coincidencias e peculiaridades distintas deben ter un reflexo no dicionario: cómpre buscar tratamentos paralelos alí onde hai aspectos comúns pero respectando sempre as particularidades de cada tipo de unidade. Isto foi o que pretendemos en relación ó tratamento da variación (e da sinonimia) nas unidades fraseolóxicas. En ocasións tivemos que buscar propostas novas para realidades características de tal tipo de unidades (variantes dentro dunha mesma lingua funcional), outras veces foi suficiente con aplica-lo tratamento das unidades monoverbais ás fraseolóxicas (sinonimia) e finalmente, outras veces tivemos que adaptar tratamentos das primeiras ás segundas tentando respecta-la diversidade propia destas últimas (variantes en linguas funcionais distintas). Somos conscientes de que este traballo non supón máis que un pequeno paso na fraseografía galega¹². Con todo, esperamos que contribúa a fomenta-lo interese por esta nova subdisciplina e que este interese dea pé, á súa vez, a unha sempre benvida mellora dos dicionarios.

¹² Un dos temas centrais do *I Coloquio Galego de Fraseoloxía* foi precisamente o tratamento das unidades fraseolóxicas no dicionario, isto é, a fraseografía. Consúltense a este respecto as actas do citado coloquio (Ferro Ruibal 1998).

Referencias bibliográficas

1. Dicionarios empregados

- García, C. / González González, M. (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- López Taboada, C. / Soto Arias, M. R. (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega. Aplicación didáctica*. A Coruña: Galinova.
- Xove Ferreiro, X. (coord.) (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Obradoiro / Santillana.

2. Monografías e artigos

- Álvarez de la Granja, M. (1996): *Tratamento lexicográfico das expresións fixas. Unidades con estrutura "verbo + obxecto directo" no Diccionario Xerais da Lingua*. Memoria de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Álvarez de la Granja, M. (1997): "As expresións fixas nos dicionarios galegos", *Cadernos de Lingua* 15, 71-95.
- Bárdosi, V. (1992): "Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français", *Fremdsprachen Lehren und Lernen* 21, 104-116.
- Ferro Ruibal, X. (coord.) (1998): *Actas do I Coloquio Galego de Fraseoloxía*. Santiago: Xunta de Galicia.
- García-Page, M. (1996): "Sobre las variante fraseológicas en español", *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos* XX/3, 477-490.
- García-Page, M. (1998): "Expresión fija y sinonimia", in G. Wotjak (ed.), 83-95.
- Haensch, G. et alii (1982): *La lexicografía*. Madrid: Gredos.
- Montero, E. (1981): *El eufemismo en Galicia (en comparación con otras áreas romances)* [= Anexo 17 de *Verba*]. Santiago de Compostela: Universidade.
- Tristá Pérez, A. M. (1998): "La fraseología y la fraseografía", in G. Wotjak (ed.), 297-305.
- Wotjak, G. (ed.) (1998): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Frankfurt / Madrid: Vervuert / Iberoamericana.
- Zuluaga, A. (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: P. D. Lang.

O PRIMEIRO DICCIONARIO DA REAL ACADEMIA GALEGA¹

ISABEL SEOANE SÁNCHEZ

El primer libro de una nación
es el Diccionario de su lengua.

VOLNEY²

Cando en 1905 se crea a Academia, un dos seus obxectivos primordiais vai se-la elaboración dun diccionario da lingua galega, aínda que este proxecto, por desgracia, nunca chegou a bo termo.

¹ A M. L. C. co meu fondo agradecemento. Porque afortunadamente segue existindo xente así, de ben.

² Con esta cita comezaba Euxenio Carré a súa conferencia "Idioma y literatura de Galicia" pronunciada no Ateneo da Reunión de Artesanos da Coruña, durante o curso de 1907, e que aparece recollida en *Boletín de la Sección Ateneísta de la Reunión de Artesanos de la Coruña*, 1º fascículo, maio a xullo de 1907, Tip. "El Eco de Galicia", A Coruña, 1908.

Na cita resúmese claramente o pensamento dos rexionalistas. De aí que moitos se mostren opostos á creación da Academia Galega, xa que eran conscientes de que a reivindicación da lingua era algo máis que unha cuestión filolóxica: "Esa fundación, señor Murguía, no viene á ser más que un estancamiento para el adelanto de la región gallega; un inconveniente hasta para el mismo esplendor de los literatos sobresalientes de Galicia, y una semilla que se vierte para que mañana dé su fruto en los cerebros huecos del separatismo, como hoy por desgracia, lo está dando por Cataluña y Vizcaya" in *Carta Abierta al Sr. D. Manuel Murguía impugnando la fundación de la Academia del dialecto gallego en la Coruña y dedicada al señor Martín Echegaray por su autor Santiago Abella*, Imprenta de Joaquín Estrach, Buenos Aires, 1906.

"Esa academia, última contorsión de un regionalismo vergonzante (tal como se ha formado), no prosperará y se desvanecerá en medio de la indiferencia general", in "La Gran Academia Gallega" de Celso García de la Riega. Tomado de Ramón Erotiguer, *Películas académicas entresacadas de una copiosa y selecta... variedad...*, Papelería e imprenta Garcybarra, La Coruña, 1908.

A isto mesmo ten feito referencia en máis dunha ocasión o profesor Xesús Alonso Montero. Vid. "Un obreiro, Curros e a Academia", *Curros Enríquez. Crebar as Liras*, A Nosa Terra, A Nosa Cultura 9, Vigo, 1987, pp. 19-20. E "O día en que se inaugurou a Academia Galega: o problema da(s) lingua(s)", *Homenaxe ó profesor Constantino García*, Universidade de Santiago, 1991, II, pp. 7-18.

Transcorridos noventa e tres anos, bótase en falta un estudio explicativo de cáles foron as causas que motivaron o aborto de tan inxente empresa (que fixo que só saíran 27 cadernos que abranguen desde a letra A ata a palabra CATIVO); e o porqué da atribución da súa autoría a D. César Vaamonde Lores³, cando se trataba dunha obra de conxunto e máxime porque el nunca estivo en ningunha das comisións encargadas da elaboración do diccionario.

Pretendemos, pois, con este breve traballo, facer unha pequena reflexión ó respecto, achegando algún dato ata o de agora descoñecido.

Cando no mes de xullo de 1905, o Sr. D. Manuel Murguía recibe un comunicado procedente da *Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega* na Habana para crear e constituí-la Academia Galega, establécese que unha das prioridades da institución nacente será a de elaborar un diccionario da lingua galega:

"... ha sido designado por dicha Asociación para proceder con el concurso de los Sres, don José Pérez Ballesteros y D. Andrés Martínez Salazar, de la Coruña, don Indalecio Varela Lenzano y D. Jesús Rodríguez López, de Lugo; don Arturo Vázquez y D. Benito Fernández Alonso, de Orense; D. Casto Sampedro y D. Víctor Said Armesto, de Pontevedra y D. Angel Amor Ruibal y D. Juan Barcia Caballero, de Santiago, a la creación y constitución, conforme a los Estatutos que Vds. crean mejores, de la ACADEMIA GALLEGA que ha de formar el Diccionario y Gramática de nuestra lengua..."⁴.

Esta tarefa aparece recollida tamén no artigo 2º do Regulamento da mencionada Asociación nos seguintes termos:

³ César Vaamonde Lores (Ouces, Bergondo, A Coruña, 1867-A Coruña, 1942). Historiador. Foi nomeado cronista oficial da Coruña en 1934 ó morrer Euxenio Carré Aldao. Cursou a carreira de piloto mercante pero por problemas de saúde nunca a exerceu.

Era membro correspondente da Real Academia de la Historia, e pertencía á Real Sociedad Geográfica, ó Museo del Pueblo Español, ó Centro de Estudios Históricos e Instituto do Minho e á Associação dos Arqueólogos Portugueses de Lisboa.

Foi arquivero-bibliotecario da Real Academia Galega desde 1907 ata a súa morte. Entre a súa abundante produción están as obras: *Ferrol y Puente deume. Escrituras referentes a propiedades adquiridas por el monasterio de Sobrado en dichos partidos en los siglos XII, XIII y XIV, precedidas de una breve reseña histórica de las granjas de Brión, Priero y Nogueirosa* (A Coruña, 1909); *Gómez Pérez das Mariñas y sus descendientes. Apuntes históricos y genealógicos* (A Coruña, 1917); *Un notable escudo de La Coruña. Armas de La Coruña y de Galicia* (id. 1922), etc.

⁴ "Constitución de la Academia", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 1, 20-4-1906, p. 1. A partir de agora usáremo-las siglas BRAG para cita-lo Boletín.

"La Asociación tendrá por objeto:

1.º Constituir en el punto que mejor convenga de Galicia una Academia Gallega ajena a toda idea política y religiosa sin más carácter que el de dar unidad al idioma gallego por medio de la publicación de una Gramática y un Diccionario"⁵.

Imos ver como estes proxectos, o primeiro deles aínda pendente 93 anos despois, encontraron atrancos máis que sobrados para se perderen no mundo das tebras.

A inauguración oficial da Academia levouse a cabo o día 30 de setembro de 1906, ás sete e media da tarde, no salón de festas da *Reunión de Artesanos*⁶. Previamente, o 2 de setembro dese mesmo ano, a *Gaceta de Madrid* publicaba o Real decreto polo que se aprobaban os estatutos e se lle concedía o título de Real.

Acordouse que a Academia debería constar das seguintes seccións: Ciencias, Historia, Literatura e Belas Artes e que estaría formada por 40 académicos de número, tendo por base os señores xa designados desde A Habana e procurando que a representación fose igualitaria entre as distintas provincias, como estipulaba o Regulamento da Asociación Protectora⁷.

Para os cargos principais foron nomeados: Manuel Murguía, presidente; José Pérez Ballesteros, tesoureiro, Euxenio Carré Aldao, secretario, e Galo Salinas Rodríguez arquivista-bibliotecario⁸.

A importancia que se lle concedía ó proxecto de elaboración do diccionario maniféstase, ás claras, a través das actas. A primeira

⁵ "Constitución de la Academia", *BRAG*, 2, 20-6-1906, p. 25.

⁶ "Constitución de la Academia", *BRAG*, 6 e 7, 20-11-1906, p. 121.

⁷ Foron elixidos: Manuel Amor Meilán, Ramón Teijeiro, Manuel Banet Fontenla, Juan Barcia Caballero, Ramón Bernárdez González, Salvador Cabeza León, Euxenio Carré Aldao, Pablo Costanti Ballesteros, Benito Fernández Alonso, Salvador Golpe Varela, Manuel Lago González, Valentín Lamas Carvajal, Antonio López Freire, Manuel Lugo Freire, Marqués de San Martín, Marcial Miguel de la Iglesia, Marcelo Macías García, Federico Maciñeira Pardo, Andrés Martínez Salazar, Manuel Murguía, Eladio Oviedo Arce, José Ojea, José Pérez Ballesteros, Rafael Pérez Barreiro, Eduardo Pondal Abente, Wenceslao Requejo, Eladio Rodríguez González, Jesús Rodríguez López, Francisco Romero Blanco, José Salgado Rodríguez, Casto Sampedro, Leandro Saralegui y Medina, Emilio Tapias Rivas, Francisco Tettamancy Gastón, Ramón Tojo Pérez, Florencio Vaamonde Lores, Indalecio Varela Lenzano, Arturo Vázquez, José Vega Blanco, Ramón L. de Vicuña.

Foran designados tamén Ángel Amor Ruibal, Manuel Leiras Pulpeiro, Celso de la Riega e Víctor Said Armesto que por diferentes motivos non aceptaron.

No caso de Florencio Vaamonde Lores os datos que dá o *BRAG* sobre a súa procedencia están errados. Indícase que é natural de Sada cando pertence ó concello de Bergondo.

⁸ "Constitución de la Academia", *BRAG*, 1, 20-5-1907, pp. 2-4.

xuntanza da nova Institución celébrase o 1 de decembro de 1906⁹ e nela dáse conta dos traballos feitos para a confección do dicionario, determinando os medios que se han de pór en práctica para recolle-lo maior número de voces. E xa con anterioridade, no mes de maio, o *Boletín* informaba sobre o material léxico que posuían:

"En medio del trabajo inherente a la organización de la Academia, [...] la Junta de Gobierno no descuidó la obtención de material léxico, y hoy puede decirse que cuenta, entre otros, con el Diccionario inédito del ilustre Sr. D. Juan M. Pintos, galantemente cedido a la Academia por el Sr. D. Ramón Pintos, de Pontevedra. Dicho Diccionario, que se creía perdido, cuenta de 12 a 14.000 voces.

Las papeletas recogidas por el Sr. Murguía, que serán otras 12 o 14.000 y el Vocabulario del dialecto de Padrón recopilado por el señor Paisal, a principios del siglo XIX, y las entregadas por los Sres. D. Manuel Lugrís, D. Eugenio Carré, que lo hizo de las recogidas por su malogrado hijo José, y las de otros varios.

Por Secretaría se trabaja por el buen orden y colocación de estas papeletas, y hoy puede decirse que están ya arregladas unas 18 o 20.000¹⁰.

Transcorrido tan só un mes, na xunta ordinaria do 1 de xaneiro de 1907¹¹, noméanse as comisións para a confección e clasificación do dicionario galego, sendo designados:

Para a comisión xestora: Manuel Murguía, Ramón Bernárdez González, Euxenio Carré Aldao, Ramón López de Vicuña e Marqués de San Martín.

Para a ortográfica: José Pérez Ballesteros, Andrés Martínez Salazar, Marcial Miguel de la Iglesia, Manuel Lugrís Freire e Rafael Pérez Barreiro.

Para a clasificación de papeletas: Manuel Murguía, Salvador Golpe Varela, Eladio Rodríguez González, Francisco Tettamancy Gastón e Florencio Vaamonde Lores.

E convócanse para que se constitúan e comecen as súas respectivas tarefas. Desta constitución dános conta a acta da xunta ordinaria do 4 de marzo dese mesmo ano. Noméanse tamén os presi-

⁹ *Actas da Academia* (Xunta Ordinaria 1-12-1906). Pode verse tamén en: "Sección Oficial" / "Junta ordinaria del día 1º de diciembre de 1906", *BRAG*, 8, 20-12-1906, p. 169.

¹⁰ *BRAG*, 1, 20-4-1906, p. 5.

¹¹ *Actas da Academia* (Xunta Ordinaria 1-1-1907). Pode verse tamén en: "Sección Oficial" / "Junta Ordinaria del 1º de febrero de 1907", *BRAG*, 10, 20-2-1907, pp. 217-218. Como vemos no *Boletín* dáse como data da Xunta o 1 de febreiro, ten que tratarse dun erro.

dentes e secretarios de cada unha das seccións resultando elixidos respectivamente: Ramón Bernárdez e Euxenio Carré, José Pérez Ballesteros e Manuel Lugrís Freire e finalmente Salvador Golpe e Florencio Vaamonde¹².

A comisión clasificadora tiña o encargo de realiza-lo estudio das papeletas que xa posuían para a redacción dunha papeleta única de cada voz. A esta, antes de ser definitiva, engadírianselle os datos que achegasen as novas papeletas que se ían recibindo.

A intención dos académicos era que no diccionario participase un gran número de xente, para desta maneira recolle-lo maior número de voces e asemade de acepcións distintas, segundo as comarcas. Con este fin, repartíanse uns impresos que había que encher consonte un modelo dado.

Esta iniciativa foi útil para contrarrestar algunha que outra crítica xurdida, segundo se desprende do seguinte escrito:

"Que el Diccionario se haría como debe hacerse y no como algunos (no pertenecientes a la Academia), con desconocimiento de lo que son estas cosas, se permiten aconsejar. Que tampoco será obra exclusiva de la Academia y que, aun cuando así lo fuera, nunca merecería las censuras que, creyéndolo así, le han dirigido anticipadamente los que ensalzan en cambio la meritísima obra unipersonal de los Rodríguez, Cubeiro y Valladares, y juzgan sin valor la que pudieran hacer juntos todos los señores Académicos; pero no será así. La obra ha de ser colectiva y de toda la región para lo que en breve continuará el envío de papeletas..."¹³.

Por ausencia ou enfermidade dalgúns dos membros, a fins de 1907, houbo que facer modificacións nas comisións do diccionario quedando da seguinte maneira: para a comisión xestora foron designados os Sres. Bernárdez, Carré, Ballesteros, Marqués de San Martín e Rodríguez González; para a ortográfica, os Sres. Martínez Salazar, Golpe, Lugrís, Pérez Barreiro e Carré; e para a de clasificación de papeletas, os Sres. Murguía, Ballesteros, Tettamancy e Vaamonde¹⁴.

¹² *Actas da Academia* (Xunta Ordinaria 4-3-1907). Pode verse tamén en: "Sección Oficial" / "Junta Ordinaria del 4 de marzo de 1907", *BRAG*, 11, 20-3-1907, p. 241.

¹³ "Sección Oficial" / "Junta Ordinaria del 28 de septiembre de 1907", *BRAG*, 15, 20-10-1907, p. 51.

¹⁴ *Actas da Academia* (Xunta Ordinaria 21-11-1907). Pode verse tamén en: "Sección Oficial" / "Junta Ordinaria del 21 de noviembre de 1907", *BRAG*, 18, 20-1-1908, p. 114.

Esta última comisión vai presentar unha proposición expoñendo que, para poder continua-lo seu traballo, necesita que a Academia resolva unha serie de puntos:

1.º Se a ortografía que se vai usar no diccionario ha de se-la etimolóxica ou non.

2.º Se o diccionario ten que ser unicamente en galego ou galego-castelán.

3.º Cáles deberán se-los signos e caracteres ortográficos¹⁵.

A proposición foi admitida e acordouse que pasase á comisión ortográfica para o seu informe.

Ata pasados cinco meses a dita comisión non se pronunciou, facéndoo desta maneira:

a).- a ortografía será etimolóxica

“no sólo por ser la aceptada por las Academias de las lenguas cultas, sino por su conveniencia para los estudios filológicos.

Esta Corporación estará en el deber de aconsejar á los escritores regionales que se dignen emplear en sus trabajos dicha ortografía”.

b).- a redacción do diccionario será en castelán, baseándose en que “su uso no ha de ser exclusivo de los gallegos”

c).- os caracteres e signos serán da seguinte maneira:

Letras

Serán las mismas que para el castellano [...]

La x deberá de emplearse en sustitución de la g y j en las voces que en su origen no las tengan.

Signos auxiliares

Deberán utilizarse todos los usados hoy en día, restringiendo todo lo posible el empleo del *apóstrofe* y del *guión* de enlace.

Acentos

Podrán diferenciarse las vocales abiertas de las cerradas, tan comunes en gallego, poniendo sobre estas el acento grave.

Se emplearán, además, en la escritura los acentos agudo y circunflejo: el primero para marcar la mayor inflexión de voz que corresponda a una sílaba, y el segundo para señalar la elisión de una vocal cuando deba de escribirse doble, ó cuando aquélla sea larga.

[...]

¹⁵ *Actas da Academia* (Xunta Ordinaria 4-11-1908). Pode verse tamén en: “Sección Oficial” / “Junta Ordinaria del 4 de noviembre de 1908”, *BRAG*, 21, 20-12-1908, p. 185.

Tal es la manera de pensar de esta Comisión: sin embargo, la Real Academia determinará lo que crea más acertado. Coruña, 15 de Abril de 1909.

Asinado: Andrés Martínez Salazar, Salvador Golpe, Rafael Pérez Barreiro, Eugenio Carré¹⁶.

Á Academia, que ata o momento só contaba co sustento que lle enviaba a Asociación Protectora da Habana, comezan a chegar algunhas subvencións que contribúen a sacar adiante os traballos iniciados:

"El Sr. Presidente puso en conocimiento de la Colectividad que la Exma. Diputación Provincial de la Coruña había concedido á la misma una subvención anual de 1.500 pesetas: y que el prestigioso Centro Gallego de la Habana, según comunicación del 18 de Enero próximo pasado, le concediera otra subvención igual á la anterior"¹⁷.

Tódolos académicos, tanto numerarios, correspondentes como adxuntos, colaboraron na tarefa de repartir papeletas para a elaboración do diccionario, ademais moitos particulares fixeron achegamentos dun valor incalculable, así Francisco Porto Rey, de Vilagarcía, doou un voluminoso manuscrito especie de diccionario galego case completo, do que el era autor, ó igual que Luís Tobío que entregou unha gran cantidade de papeletas¹⁸. Tamén fixeron achegamentos outros moitos:

Para la obra facilitó Murguía más de 30.000 papeletas de voces

[...]

Martínez Salazar, Cabeza León, Losada, Pondal, Vaamonde, Tettamancy, LUGRÍS, Marcelo Macías, Fernández Alonso, Pérez Ballesteros, Meilán, Carré Aldao, Ulloa, Arana, Gastañaduy, Banet Fontenla, Oviedo (sic) Arce, Costanti, Ballesteros, Leiras, Noriega, Tapia, Cabanillas y otros aportaron también un caudal "enxebre" y preciadísimo¹⁹.

¹⁶ *Actas da Academia* (Xunta Ordinaria 26-4-1909). Pode verse tamén en: "Ortografía gallega", *BRAG*, 26, 20-5-1909, pp. 46-47.

¹⁷ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 26 de abril de 1909", *BRAG*, 26, 20-5-1909, p. 44.

¹⁸ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 29 de mayo de 1908", *BRAG*, 19, 20-9-1908, p. 140.

¹⁹ *Diario Español*, (A Habana), 31, 31-1-1917. O apelido Vaamonde refírese a Florencio, pois de César fala máis abaixo dicindo que doou 60.000 voces extraídas de obras antigas e modernas.

Na xunta ordinaria do 1 de setembro de 1911²⁰, o presidente Manuel Murguía expuxo que a Xunta de Goberno, de conformidade coa Asociación Protectora, designara o arquivista-bibliotecario, Sr. César Vaamonde Lores²¹, para redacta-los borranchos das papeletas do dicionario, para que unha vez examinadas e rectificadas ou aprobadas pola Academia, se procedese á redacción definitiva para poder comeza-la impresión do dicionario.

O traballo efectuábase da seguinte maneira: ían ordenando os borranchos das papeletas por cadernos, que pasaban a poder dos Sres. Académicos co fin de que puidesen estudialas con maior comodidade, para logo ser discutidas e sancionadas pola Corporación en pleno.

A Academia adquiriu grandes dicionarios: o *Grande dictionario portuguez ou thesouro da lingua portugueza* de Frei Domingos Vieira, o *Grande dictionario contemporáneo francez-portuguez* de Azevedo, o enciclopédico *Diccionario de la langue française* de Littré, o latino-francés de Freund, e outros necesarios como obras de consulta para a redacción do seu; mentres se esperaba a chegada de novas contribucións particulares como o glosario do P. Sarmiento ou as papeletas do P. Sobreira²².

Seis anos despois da inauguración da Academia, comeza a distribuírse, entre os académicos e algunha outra persoa, o primeiro caderno do *diccionario* que causou boa impresión entre todos aqueles ós que se remitira²³.

As únicas críticas que se lle fan son que non se indica o prezo nin o lugar de subscripción²⁴, o que se corrixe tan pronto como chega

²⁰ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 1 de septiembre de 1911", *BRAG*, 51-52, 20-10-1911, pp. 71-72.

²¹ César Vaamonde Lores foi nomeado arquivista-bibliotecario en 1907 (Libro de *Actas da Academia*, Acta da Xunta Ordinaria do 12 de xullo de 1907) cando Galo Salinas renunciou, aínda que nunca chegou a ser académico numerario; pero ese cargo outorgóuselle posiblemente grazas á amizade que o unía con Murguía. "Don Florencio presentó a su hermano, al patriarca, porque él ya lo conocía: era uno de los más calificados elementos regionalistas coruñeses y estaba en contacto directo con Murguía. [...] Desde entonces (César) fue su compañero inseparable y el más fiel confidente que Murguía tuvo [...] se honró a D. César Vaamonde nombrándole archivero-bibliotecario de nuestra Academia por indicación de Murguía", Juan Naya, "Murguía y su obra poética", *BRAG*, 289-293, xaneiro 1946-décembro 1950, pp. 92-93.

²² "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 1 de septiembre de 1911", *BRAG*, 51-52, 20-10-1911, p. 72.

²³ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 20 de junio de 1912", *BRAG*, 62, 20-6-1912, p. 72. Temos que aclarar que nunca vimos este primeiro caderno de proba.

²⁴ "El primer fascículo del Diccionario y la Prensa", *Asociación Iniciadora y Protectora de la Real Academia Gallega. Historia social 1910-1912*, Imprenta "La Universal" de Ruiz y C^a (s. en c.), La Habana, 1912.

a letra de impresión encargada a Alemaña²⁵ e se reimprime o primeiro caderno xa para todo o público²⁶.

Os gastos eran sufragados principalmente polos emigrados en Cuba a través da *Asociación Iniciadora y Protectora*, malia as subvencións que mencionamos anteriormente, como así consta na portada do *diccionario*:

DICCIONARIO GALLEGO-CASTELLANO POR LA REAL
ACADEMIA GALLEGA

(Publicase á expensas de la Asociación Iniciadora y Protectora de la
Academia en La Habana)

Cada caderno está formado por 16 páxinas a tres columnas, cun formato de 37 cm de alto por 25 cm de largo e cun prezo dunha peseta. Os pedidos debían facerse ó bibliotecario da Institución. Os 27 cadernos publicados dan un total de 432 páxinas, o que nos dá idea do grandor desta obra de ter chegado ata a súa fin. A letra A esténdese ata a metade do caderno nº 18 onde comeza o B, mentres que o C aparece case ó inicio do caderno nº 23.

Trátase dun diccionario de autoridades que recolle textos dos trobadores, Rosalía de Castro, Noriega Varela, Añón, Alberto Camino, Florencio Vaamonde, Curros, Pondal, Clara Corral, García Ferreiro, Salvador Golpe, Sarmiento, Pérez Ballesteros, Leiras Pulpeiro, Barcia Caballero, Pintos, Saco-Arce, Martelo Paumán... e textos populares en verso.

Unha vez posto en circulación o primeiro caderno do *diccionario* o que cumpría era conseguilo maior número de subscritores

²⁵ "Academia Gallega", *Suevia*, La Habana, 35, 5-10-1912.

²⁶ As críticas existiran previamente por parte daqueles que tamén criticaron a creación da Academia: "He prometido demostrar que la confección del Diccionario y de la Gramática del dialecto gallego es un artificio y voy a cumplir mi promesa. Ese artificio destinado: primero, a sostener alrededor de Murguía una aureola que justifique y "excite" los sacrificios pecuniarios que hacen los gallegos residentes en Cuba bajo un erróneo concepto de patriotismo; segundo, a preparar el terreno para obtener una subvención de la Administración central. [...] Pues bien, ahora la prisa está en la confección del Diccionario es decir, en la decoración teatral del nombramiento de varias comisiones que entienden en la confección. Solo una gran temeridad y carencia absoluta de todo principio científico de la materia, puede lanzarse a tan difícil obra sin echar antes los cimientos más rudimentarios, y sobre todo el de la Gramática del dialecto gallego. [...] Yo supongo que en ese Diccionario las definiciones y explicaciones de las voces aparecerán en dialecto gallego. ¿O es que va a ser un Diccionario gallego-castellano para que los toledanos traduzcan nuestro idioma o para que lo aprendan los andaluces? in "El Diccionario Gallego" de Celso García de la Riega. Tomado de Ramón Erotiguer *Películas académicas entresacadas de una copiosa y selecta variedad.....*, Papelería e imprenta Garcybarra, La Coruña, 1908.

para poder levar adiante a publicación. Gracias ás xestións feitas pola Academia conseguíuse que o Concello da Coruña se subscribise ó *diccionario* cun encargo de trinta exemplares. Nesta altura xa saíran os dous primeiros cadernos.

El Excmo. Ayuntamiento que tengo el honor de presidir accidentalmente, acordó, en sesión de 4 del actual, aprobar por unanimidad una proposición de su Comisión de Instrucción pública, que copiada literalmente dice:

«Excmo. Ayuntamiento.= La Real Academia Gallega constituida en esta capital ha acometido la publicación del «Diccionario Gallego-Castellano», obra cuya importancia no hay que encarecer, ya que nadie ha de ponerlo en duda, y de la cual acaba de repartirse el primer cuaderno que es una prueba del especial cuidado que aquella docta Corporación pone en esa empresa editorial, de verdadero interés para la región gallega.= [...] la Academia merece el apoyo incondicional de todas las Corporaciones y organismos populares, y no ha de querer ser una excepción el Ayuntamiento de la Coruña [...] y teniendo en cuenta que el precio de cada cuaderno de diez y seis páginas en folio, á tres columnas, es el de una peseta, juzgan un deber proponer á la Excma. Corporación municipal que se sirva subscribirse á 30 ejemplares del «Diccionario Gallego-Castellano, de la Real Academia Española, con objeto de destinar uno á cada una de las Escuelas nacionales de este término municipal, donde podrán prestar excelentes servicios prácticos a los maestros que no sean hijos de esta región, dedicando los restantes ejemplares a figurar en la Biblioteca municipal [...]».

[...] tengo mucho gusto en transcribirle la proposición de que se trata, toda vez la Corporación municipal acordó hacerla suya, y le ruego que se sirva enviar desde luego á esta Alcaldía los treinta ejemplares de cada uno de los cuadernos hasta ahora publicados...²⁷

Pero ben axiña a escaseza de medios económicos vai comezar a repercutir na obra e esta será a causa fundamental do fracaso do *diccionario*, aínda que non a única, e, asemade, a principal dificultade que tivo que vence-la Academia para sacar adiante non só o *Diccionario* senón tamén o *Boletín*, posto que as subvencións concedidas eran moi escasas:

²⁷ «Sección oficial. El Diccionario Gallego-Castellano», *BRA G*, 75, 1-8-1913, p. 92-93. Isto aprobouse na sesión ordinaria do mércores 4 de xuño de 1913, sendo o alcalde José Folla Jordi e os tenentes de alcalde Santiago Casares Quiroga e Juan González Rodríguez, *Actas do Concello*, 4-7-1913.

Se dió cuenta, de que, por gestiones del Ilmo. Sr. D. Daniel López, Correspondiente en Madrid, el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes concedió á la Corporación una subvención de 500 pesetas, por una sola vez, que ya se han hecho efectivas²⁸.

E, por riba, tardaban en chegar:

la Ecma. Diputación Provincial de la Coruña, en lo que va de año, entregó a la Academia el importe de las subvenciones atrasadas correspondientes a los años 1912, 1913 y 1915²⁹.

ANO	CADERNO N°	COMEZA	REMATA
1913	1°	A	ABOCHAR
	2°	ABOCHAR	ACAUDILLADO
	3°	ACAUDILLADO	ACOUGARSE
1914	4°	ACOUGO	*ADUSER
	5°	*ADUSER	*AGILLAR
1915			
1916	6°	*AGILLAR	AJUDANTE
	7°	AJUDANTE	ALCANZADURA
	8°	ALCANZADURA	ALITERAZÓN
1917	9°	ALIVE	ALZAR
1918	10°	ALZAR	AMORTECIMENTO
1919	11°	AMORTECIMENTO	ANÍS
	12°	ANÍS	APEGARSE
	13°	APEGARSE	AR
1920	14°	AR	ARRANQUE
1921	15°	ARRAÑADO	ARZÓN
	16°	ARZÓN	ATACADO
1922	17°	ATACADOR	*AVER
	18°	*AVER	BALDAQUINO
	19°	BALDAQUINO	BASTIMENTO
1923	20°	BASTIMENTO	BICHÍN
	21°	BICHO	BOTAR
1924	22°	BOTAR	BULLÓN
	23°	BULLOTE	CADRADO
1925	24°	CADRADO	CAMIÑO
	25°	CAMIÑO	CAPELA
1926	26°	CAPELA	CARRETAR
1927			
1928	27°	CARRETE	CATIVO

Táboa 1

²⁸ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 5 de diciembre de 1912", BRAG, 68, 1-1-1913, p. 205.

²⁹ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria de 29 de noviembre de 1916" BRAG, 113, 1-1-1917, p. 150.

No ano 1913 saíron os tres primeiros números do *diccionario*, no 1914 o cuarto e o quinto, pero en 1915 xa non se publicou ningún. Na táboa 1 podemos ver cómo foron saíndo ó longo dos 16 anos que durou a publicación.

O diccionario imprentou os seus tres primeiros números na Imprenta y Fotograbado de Ferrer, mentres que os vinte e catro restantes se realizaron na imprenta Roel da Coruña. Segundo sabemos a través de *A Nosa Terra*, houbo algunha proposta para que algunha institución pública se fixese cargo da impresión abaratando deste xeito o custo:

un dos esforzados e sabidos membros d'aquela xunta (refírese a Academia) ten a idea de lle pedir a nosa Deputación, que arremate d'imprentar na súa escola tipográfica este libro de tanto valemto³⁰.

Descoñecemos se isto se chegou a solicitar, mais de ser así, non se conseguiu.

Coa creación, en 1919, da Fundación da Sociedade Protectora de Bos Aires³¹, debido á iniciativa de Julio Dávila e presidida por Bernardo Rodríguez, a Academia contará cunha nova fonte de ingresos.

Neste mesmo ano tamén recibe varias subvencións para poder continuar coas publicacións³². Unha delas chegada da Casa de Galicia en Bos Aires, que decide se-la representante oficial da Academia para a propaganda e divulgación do diccionario naquela cidade, a cal lle concede unha pensión anual de 500 pesetas; o Ministerio de Instrucción Pública concede 1000 pesetas, dunha vez, non anuais, e a Deputación da Coruña, 500 ptas.

³⁰ *A Nosa Terra*, 2, 24-11-1916.

³¹ "Naceu ó abeiro da Casa de Galicia. Atal asociación tivo a súa orixe lonxana no 1908, ó seren designados os «os académicos» da RAG en Bós Aires, e se dirixir un manifesto *A los gallegos residentes en la República Argentina* co obxectivo de arrecadar fondos para erixir un moimento a Curros Enríquez na cidade herculina. Mais será no ano 1919, coa vinda a Bós Aires de Julio Dávila, e sendo éste nomeado representante da Academia na capital porteña, que as iniciativas ata entón espaxeadas comezarán a callar en algo coherente, conducente á creación da Asociación. Dávila dirixiuse ó presidente da Casa de Galicia, López Paez, lle solicitando o apoio económico desta para a Academia, e a institución acordará o 29.V.1922 «asignar quinientas pesetas anuais a la Real Academia Gallega, y al mismo tiempo permitir la constitución autónoma de una Comisión Protectora de la Institución antes mencionada». Tomado de Xosé M. Núñez Seixas, *O galeguismo en América 1879-1936*, Edicións do Castro, Sada, A Coruña, 1992, pp. 126-127.

³² "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 11 de agosto de 1919", *BRAG*, 131, 1-9-1919, p. 309.

Malia isto, o diñeiro non chegaba para poder seguir adiante dado o elevado custo de cada caderno, vexamos, senón, o prezo dos dezaioito primeiros cadernos:

CADERNO	PREZO
1º	235 ptas.
2º	311 ptas.
3º	286 ptas.
4º	286 ptas.
5º	286 ptas.
6º	286 ptas.
7º	286 ptas.
8º	286 ptas.
9º	286 ptas.
10º	360 ptas.
11º	496 ptas.
12º	286 ptas.
13º	286 ptas.
14º	325 ptas.
15º	325 ptas.
16º	325 ptas.
17º	296 ptas.
18º	296 ptas.
TOTAL	5829 ptas.

Táboa 2

A isto hai que engadi-lo envío dos fascículos a América, onde había un gran número de subscritores, que alcanzou aproximadamente a cantidade de 1.000 pesetas, e se ademais sumámo-lo importe dos dicionarios e obras de consulta que se adquiriron e os gastos de material, o custo total destes cadernos ascende a unhas 15.000 pesetas, segundo datos do propio *Boletín*. Onde tamén se di que a Corporación non conta con outros recursos que unha subvención anual de 500 pesetas que lle ten concedida a Deputación Provincial da Coruña e o que lle envían os emigrados galegos residentes na Habana e Bos Aires, recursos estes que, na súa maior parte, son absorbidos polo que custa a publicación do *Boletín*.

Así mesmo o *Boletín* reflicte que estes problemas económicos non os teñen os cataláns pois o Estado concede unha subvención

anual de 25.000 ptas. desde 1920 ó Sr. D. Antonio María Alcover, para a formación do *Diccionario Catalán*³³.

A todos estes problemas engádese a carestía de papel na Coruña que fai que o prezo se dispare, datos que ofrece César Vaamonde, nunha carta inédita, a Julio Dávila:

Hace meses que no hay papel en la Coruña, sino de periódicos por lo cual nos es absolutamente imposible imprimir el Diccionario y el Boletín. Esta situación nos perjudica enormemente porque los suscriptores se acostumbran a pasar sin la lectura de nuestras revistas, y otros no pueden adquirirlas, veremos cuando termina esto³⁴.

O que leva aparelado que sexa case imposible conseguir novos subscritores se o produto non sae, como comenta Julio Dávila en contestación á carta anterior:

Comprendo muy bien que la carestía del papel, o la falta de él imposibilite la impresión de Cuadernos del Dicionario y el Boletín, pero en tales condiciones no es posible intentar suscriptores. Yo creo que hay que buscar una forma aunque sea modestísima, que cada mes o cada dos meses demuestre la vida de la Academia³⁵.

A estes problemas (A Coruña estivo cinco meses sen papel) hai que sumarlle o agravante dun mes de folga dos tipógrafos para pedir unha suba de soldo, segundo conta tamén César Vaamonde, en carta enviada ó señor Dávila o 26-1-1921, que fixo que non puidesen saír nin o *Boletín* nin o *Diccionario*, e os grandes problemas económicos que comezaban a te-los emigrados cubanos que xa dificilmente podían mandar moitos cartos.

Desde Bos Aires e a través de Julio Dávila fálase doutras formas de impresión para sacar adiante o diccionario. Luis López Paez³⁶ di:

El Diccionario o hay que abandonarlo por imposible o intentar su impresión en otra forma. Se deseaba saber: Tirando 1000 ejemplares cuanto cuesta la impresión, incluso el papel, de cada cuaderno de 16

³³ "El Diccionario Gallego-Castellano", *BRAG*, 147, 1-12-1922, pp. 70-71.

³⁴ Datada o 9-9-1920. Esta carta e tódalas demais que se recollen no traballo están en mans de particulares a quen agradecemos encarecidamente a axuda prestada.

³⁵ Datada o 12-12-1920.

³⁶ Era nese momento o presidente da Casa de Galicia de Bos Aires.

páginas. Habiendo la seguridad de que la obra tendría fin en un plazo prudencial no es difícil hallar suscriptores³⁷.

César Vaamonde responde ás preguntas de Julio López aclarándolle que o dicionario comezou a tirada con 2000 exemplares, logo ó subir tanto o papel baixou a 1500 e de seguido a 1000. O nº 16 custou 0 325 ptas + 80 de correo = 405 ptas. A impresión "en outra forma" da que fala López Paez "no entiendo bien lo que quiere decir: y el tiempo en que ha de terminar es cosa imposible de fijar"³⁸.

A fins de 1922 Rodríguez Viguri xunto con Manuel Portela Valladares e Julio Wais conseguiron que se incluísen nos orzamentos do Ministerio de Instrucción Pública unha subvención de 5000 pesetas a favor da Academia que esta propón investir en activar e normaliza-la impresión do *Boletín* e do *Diccionario*.

La expresada cantidad, y según lo exigido por el R. D. de 8 de Agosto próximo pasado y R. O. de 12 del mismo, propónse la Academia invertirla en lo siguiente: en activar y normalizar la impresión del BOLETÍN y *Diccionario*³⁹.

Isto explica que na portada do dicionario non se consigne que se publica a expensas da *Asociación Iniciadora y Protectora de la Habana*.

A mediados de 1924 noméase unha nova Comisión do *Diccionario* formada por Manuel Luján, Eladio Rodríguez González e Leandro Carré. Resulta curioso que non se atope entre eles César Vaamonde, polo que veremos a continuación, que foi nomeado para a Comisión do *Boletín* xunto con Carré Aldao, Martínez Morás, Ángel del Castillo e Antón Villar Ponte⁴⁰.

A pesar destes últimos intentos e das novas subvencións, en 1928 sae un único número, o vinteseite, que será o derradeiro. Isto motivado sobre todo porque as axudas cubanas deixan de chegar:

³⁷ Datada o 31-7-1921.

³⁸ Esta carta está sen datar. Como se pode ver, o prezo de cada caderno é desorbitado.

³⁹ "Subvención de 5.000 pesetas e inversión de las mismas", *BRAG*, 147, 1-12-1922, pp. 66-67. As axudas concedidas estaban axustadas a unhas normas que había que cumprir e só se podían gastar naquelo para o que foran solicitadas. *Gaceta de Madrid*, 12-8-1922.

⁴⁰ "Sección Oficial" / "Junta Ordinaria del 30 de junio de 1924", *BRAG*, 163, 1-7-1924, p. 173.

La Asociación Iniciadora y Protectora, desde el 28 venía atravesando una crisis económica que se agudizó, [...] no pudiendo detener la lamentable decadencia en sus listas cobratorias según avanzaba el tiempo⁴¹.

A mediados dese mesmo ano, non sabemos se antes ou despois da saída do último caderno, salta a polémica ó xurdir unha proposta asinada por varios académicos na cal entre outros extremos

se solicita que, desde el próximo cuaderno del Diccionario que la Academia viene publicando, aparezca la cubierta o portada redactada en esta forma: "Diccionario Gallego-Castellano por César Vaamonde Lores.- Por encargo de la Real Academia Gallega". Y se acordó dejar sobre la mesa este asunto hasta la próxima sesión, a fin de que lo conozcan todos los señores académicos⁴²."

Este tema tratouse na xunta ordinaria de 12 de decembro de 1928 que foi presidida por Eladio Rodríguez actuando de secretario Fernando Martínez Morás.

Leyeronse varias cartas y escritos enviados por Académicos de Número no residentes en la Coruña con respecto a la proposición relativa al Diccionario que la Academia publica, asunto que había quedado sobre la mesa en la anterior Junta.

Después de amplio cambio de impresiones y de que el Secretario reseña los acuerdos que la Academia tiene adoptados en relación con el Diccionario, el Sr. Estrada Catoira, en nombre de los firmantes de la proposición, deja ésta reducida a su apartado primero en cuanto a que se modifique el texto de la cubierta o portada de los cuadernos, desde el primero que salga a la luz, en esta forma: "Diccionario Gallego-Castellano por D. César Vaamonde Lores.- Por encargo de la Real Academia Gallega"; y solicita votación sobre este punto.

Efectuada la votación, queda aprobado lo propuesto por el Sr. Estrada Catoyra por trece votos, habiéndose abstenido de votar seis señores académicos.

⁴¹ *Galicia en Madrid*, Órgano de Lar Gallego, nº 31 ou 32, agosto 1934.

⁴² "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 22 de mayo de 1928", BRAG, 212, 1-1-1929, p. 164.

Asistiron a esta xunta: Eladio Rodríguez, Fernando Martínez Morás, Uxío Carré Aldao, Manuel Lugo Freire e David Fernández Diéguez. *Libro de Actas da Real Academia Galega*, tomo 2, p. 232.

También se acuerda que quede extinguida la Comisión nombrada en 30 de Junio de 1924 para entender en lo relativo al Diccionario⁴³.

Cos datos vistos ata o momento resulta difícil explicar cál foi o achegamento real de César Vaamonde na elaboración do dicionario, á parte da redacción dos borranchos e supoñémos que das papeletas definitivas. O que si sabemos é que a proposición presentada, que descoñecemos na súa totalidade, fixo levantar máis dunha voz o que provocou que todo quedase en auga de castañas.

Comprendo de sobra su pena e indignación al ver la conducta rastrera que observan algunos individuos para con V. [...]

Siento muchísimo lo que se ha hecho con V., porque le quiero mucho; porque semejante acción mancha, y tanto, a sus autores: y, también; porque es causa de que Galicia se vea privada de su valiosísima cooperación de V. en la santa obra de la formación de un digno Diccionario de la Lengua gallega...

Se me ocurre una cosa cómica... y es... ¿qué tal le habrá caído su resolución -si V. no cambia de modo de pensar- al amigo que plagió su trabajo? Pues, sin duda, hace tiempo que estará esperando para publicar el segundo volumen...

Precisamente hace cosa de dos meses, un H^o Marista, catalán, me enseñó un periódico de Barcelona, en que se hacían grandes elogios del Diccionario del Sr. Carré: Al verlo, le dije que no era más que un plagio del gran Diccionario de la Lengua gallega que estaba publicando la Academia Gallega y era redactado por mi amigo D. César Vaamonde Lores, bibliotecario de la Biblioteca de la Academia.

Lo interesante sería que hubiera quien pagara su Diccionario para que continuase la publicación y así se comieran de envidia semejantes desgraciados.

Amigo D. César lo mejor es despreciar a los autores de la tal villanía. Consuélese con saber que los que firmaron a su favor son la parte mayor y más consciente de la Academia.

Juan Rodríguez Cachero⁴⁴.

Unha carta enviada por Jesús Carro a César Vaamonde, anos máis tarde, volve achegarnos datos sobre a polémica que se levantou.

⁴³ *Ibidem*, p.165. Asistiron a esta xunta Eladio Rodríguez, Fernando Martínez Morás, Félix Estrada Catoyra, Ángel del Castillo, Lúgrís Freire. *Libro de Actas da Real Academia Galega*, tomo 2, p. 236.

⁴⁴ Datada 12-3-1929 e na cabeceira pon JHS./ PP. PAULES/ VILLA SAN VICENTE / MIRAMAR (MÁLAGA).

Mi querido amigo: como me anunciaba en su atenta carta, fecha 8 de los corrientes, recibí hoy el paquete certificado, que contenía los 27 fascículos del diccionario de esa Academia Gallega.

No conocía el interesante documento que Vd. tuvo la amabilidad de remitir para mi archivo particular. En él no se pedía más que lo que era un deber de justicia. Los académicos que no quisieron firmar ni votar, no pensaron bien en la enorme responsabilidad que han cometido en contra de Galicia y la cultura gallega. Es una verdadera pena, y un crimen de lesa patria, que el diccionario haya cesado de publicarse. Las consecuencias de no tener hoy un diccionario gallego, se debe solamente a los mencionados académicos. La historia, en el día de mañana, los maldicirá.

El acuerdo de la Junta Ordinaria, 12 de Diciembre de 1928, lo conocía; así como otras particularidades sobre este asunto. [...]⁴⁵

Como un último alento para a economía da Academia chega unha nova axuda de América ó se forma-la Asociación Protectora da Cultura Galega en Montevideo, que repartirá os seus ingresos entre a Academia e o Seminario de Estudos Galegos⁴⁶.

A fins do ano 1929 hai un novo intento de reanuda-la elaboración do diccionario:

Se da lectura a otra proposición de los Sres. Amor Meilán, Costanti, Varela Lenzano, Maciñeira, Cabeza y Vega Blanco en la que se solicita que la Academia acuerde, con preferencia a toda otra empresa, consagrar su atención a la edición de las obras cuya publicación tiene acordada y que se reanude la del *Diccionario Gallego-Castellano*⁴⁷.

Votan a favor: Casto Sampedro, Ramón Cabanillas, Julio Dávila, Manuel Lugrís, Ramón Tojo, Wenceslao Requejo, Marcelo Macías, Euxenio Carré, Manuel Banet, Félix Estrada Catoira e o presidente (Eladio Rodríguez), absténdose de facelo o Sr. Castillo⁴⁸. Pero, malia isto, a reanudación non se produce.

Pasados moitos anos, en febreiro de 1942, o Ministerio de Educación Nacional comunica que eleva a subvención de 4.500 a 6.000 pesetas. E a mediados dese mesmo ano prodúcese a morte de

⁴⁵ Datada en Santiago, 10-2-1935.

⁴⁶ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 12 de diciembre de 1928", *BRAG*, 212, 1-1-1929, p. 166.

⁴⁷ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 10 de noviembre de 1929", *BRAG*, 220, 1-12-1929, p. 106.

⁴⁸ "Sección Oficial"/ "Junta Ordinaria del 30 de noviembre de 1929", *BRAG*, 222, 1-2-1930, p. 155.

César Vaamonde. A necrolóxica feita por Casás Fernández para o Boletín recolle as seguintes palabras:

Las dos principales empresas que acometió la Academia y le dieron notoriedad y prestigio -el BOLETIN y el *Diccionario Gallego-Castellano*- tuvieron en nuestro Bibliotecario asidua y eficaz colaboración.

Después de una interrupción de varios años, hemos podido reanudar la publicación del BOLETIN, con el agrado y el placer de quienes le otorgan el valor que le corresponde aquí y en el extranjero.

El *Diccionario*, detenido en la letra C, es, en gran parte, obra del señor Vaamonde, con importantes y activas intervenciones de otros inteligentes académicos...⁴⁹

que son un precedente destoutras de Paulino Pedret:

En el verano de 1917 iba yo con frecuencia a visitar a un íntimo amigo mío que estaba enfermo, Máximo Fernández, y en su casa vi el *Diccionario Gallego Castellano* que comenzó a publicar la Academia Gallega en 1913 y cuya publicación interrumpió en 1926. [...] Años más tarde supe que el único autor de este buen Diccionario era Vaamonde⁵⁰.

e que contrastan coas informacións dadas anteriormente, tanto no *Boletín* como na prensa onde só aparece como mero colaborador.

Curiosamente, anos máis tarde, tamén a través do *Boletín*, temos coñecemento de que as papeletas do *diccionario* estaban en mans das irmás de César Vaamonde e non da Academia a quen esta llelas ten que mercar para poder recuperalas.

Registremos aquí el interés con que ha gestionado (Naya) de las hermanas y herederas de su antecesor en la dirección de nuestra Biblioteca, el ilustre escritor don César Vaamonde Lores, la adquisición de más de veinte mil papeletas que comprenden el vocabulario del idioma regional, con lo cual podrá cumplirse el acuerdo de la Junta de gobierno de continuar la formación de nuestro Diccionario gallego-castellano conforme a normas iniciadas, en los cuadernos ya publicados, atendiendo así a la protección reconocida que nos ofrece

⁴⁹ "Don César Vaamonde Lores ha fallecido", *BRAG*, 267, xuño 1942, p. 54.

⁵⁰ Refírese a César. Paulino Pedret Casado, *Mis maestros gratuitos*, Imprenta Editorial Moret, Santiago de Compostela, 1957.

la Asociación Iniciadora y Protectora de nuestra corporación, que tan brillantemente preside el muy culto P. Rubinos⁵¹.

En 1951 nace de novo unha tentativa de continua-lo diccionario:

Habiéndose acordado por esta Real Academia continuar la publicación del *Diccionario Gallego-Castellano*, suspendida hace algún tiempo por diversas circunstancias, se ruega a los señores académicos, y a todas aquellas personas que, sin pertenecer a esta Corporación, quieran contribuir a su labor cultural, que nos remitan la mayor cantidad posible de voces gallegas para enriquecer el caudal de ellas que ya posee la Academia, con el fin de hacer lo más completa posible una obra tan necesaria como es la recogida de todo lo que contribuya al mejor conocimiento y estudio de la lengua gallega⁵².

E en 1956 temos coñecemento do derradeiro intento onde se fala dun caderno 28 que descoñecemos que chegase a saír, esta vez sen coñecer se as causas eran só económicas ou doutro tipo:

También nuestra Corporación se ha preocupado por la reanudación del *Diccionario Gallego-Castellano* que venía editando. Ya está dado a las cajas el original que habrá de constituir el cuaderno 28 de tan interesante como inaplazable publicación...

Como vemos, pois, non só a escaseza de medios senón tamén as liortas e envexas entre académicos deron ó traste co que puido se-lo meirande diccionario da lingua galega. E aínda que non se pode dicir que César Vaamonde sexa o único autor do diccionario si que posiblemente foi o que máis traballou e máis se preocupou por esta empresa.

⁵¹ "Murguía interpretado por Juan Naya", *BRAG*, 289-293, xaneiro 1946-dembro 1950, p. 87-90. O feito de que as papeletas se atopen nas súas mans e non na Academia pode deberse a dúas causas: 1.- que as levase para a casa cando xa estaba enfermo para seguir traballando nelas ou 2.- que polas disputas e problemas habidos decidise privar á Academia dese material que era froito do seu traballo; aínda que o máis paradoxal do asunto é que a Academia as teña que mercar, aínda que dada a penuria económica das irmás de César Vaamonde a iniciativa puido ser de Naya e non delas, nun intento de axudalas. Pero tal vez sexa moi arriscado facer este tipo de conxecturas sen posuír outro tipo de datos.

⁵² "El *Diccionario Gallego*", *BRAG*, 294-296, decembro de 1951, p. 317.

REPERCUSIÓNS GRAMATICAIS DO USO DA INTERPOLACIÓN PRONOMINAL EN GALEGO

XOSÉ MANUEL SÁNCHEZ REI

1. Introducción

1.1. A clase pronominal constitúe unha tipoloxía de palabras cuxa significación, se os confrontarmos cos nomes con que son frecuentemente comparados e con que poden compartillar diversas funcións sintácticas, non é constante, senón referencial ou relacional dado que non indican conceptos como os substantivos. A súa natureza é variada, circunstancia que se manifesta, por exemplo, nos diferentes tratados de lingua en que aparecen descritos os seus usos e funcións, pois non sempre houbo posturas unanimemente aceptadas a respecto das tentativas de clasificación que pretendían caracterizar unhas subclases de paradigmas delimitándoas das restantes.

Os coñecidos como pronomes persoais pertencen a unha tipoloxía específica, tanto pola súa clara demarcación no sistema, comprobábel se consultarmos as *Gramáticas* existentes na nosa tradición filolóxica, como por presentaren dúas series de formas, a primeira tónica e a segunda átona. Esta, cuxos compoñentes tamén reciben o nome de "pronomes clíticos", necesita do apoio dun elemento fonologicamente acentuado para se poder pronunciar no interior do discurso, feito que xustifica termos tres modalidades de ligazón acentual entre a forma pronominal átona e o contexto tónico que a rodea: a primeira, a énclise, consiste na subordinación da partícula clítica ao elemento inmediatamente anterior (*Nós bañámonos na sombra e no vento fresqueiro*, Otero Pedrayo, *P*: 29); a próclise, pola contra, caracterízase pola adxacencia desa mesma forma sen acento á palabra tónica seguinte (*Pra se confirmar na súa ideia, o Dr. Alveiros estudou o tema*, Risco, *OPP*: 51); e a terceira, a anfíclise segundo Lausberg (1981: 330), participa eclecticamente de ambas as rexencias fonético-sintácticas (*Veleiqué os tes*, Ferrín, *CF*: 26).

1.2. Dos tres tipos de vínculos converteuse o segundo, a énclese pronominal, na orde de elementos non marcada na sintaxe do galego, constituíndo así “unha das particularidades máis interesantes da nosa lingua” (Ferreiro 1995: 249). As outras dúas tipoloxías de subordinación tamén son posíbeis, mais constitúen unha orde de palabras que para se tornar gramatical precisa de certos condicionantes que validen a colocación preverbal do pronome clítico: desde o punto de vista sintáctico achamos nese grupo de condicións certas partículas subordinantes ou determinados paradigmas morfolóxicos, tamén indicadores de subordinación, que esixen esa ordenación concreta ou que, por veces, admiten as dúas posibilidades de ligazón da forma átona; desde unha perspectiva pragmático-informativa cómpre referírmonos ás alteracións que se poden dar na orde de aparecemento na cadea falada, pois con frecuencia unha modificación dos elementos que non se corresponder coa linealidade morfolóxico-sintáctica máis habitual producirá unha mudanza locacional nos constituíntes do enunciado lingüístico e, por extensión, nas formas do pronome persoal.

No caso de o pronome átono se dispor antes do verbo é posíbel concorreren elementos a afastalo da forma verbal a que for ligado, de tal modo que un enunciado como *cando che veña a túa nai*, poñamos por caso, atopará unha equivalencia de constituíntes na secuencia *cando che a túa nai veña* (Rosalía, CG: 87), ficando ambos os ordenamentos dentro da correcta praxe lingüística do galego. Este fenómeno, coñecido polo nome de interpolación, posúe un trazo definitorio en todas as súas modalidades, cuxa principal característica nos vén dada pola tonicidade das palabras dispostas entre ambas as formas antes sinaladas. Consecuentemente, non serven como exemplos ao respecto secuencias de formas pronominais clíticas, como *nonseche escapaba* (Fernández y Neira, PG: 24), moi rendíbeis na coloquialidade actual da nosa lingua, nin tampouco representacións dalgunhas formas pronominais nos tempos máis pretéritos do idioma, do tipo *mi a*, *mi o* (*el non mi o diz assi*, Johan Airas, LP I: 393), en que a evolución aínda non alcanzara, ao menos graficamente, as crases entre as partículas do pronome átono logo consolidadas e sistematizadas pola historia do idioma.

O presente traballo ten como obxectivo abordar algúns aspectos que caracterizan o antecitado recurso, así como tamén, moi resumidamente, facer un breve comentario sobre utilizacións que del se fixeron, sobre todo na lingua escrita, que fican fóra da norma sintáctica do idioma galego. Manexamos, para tales finalidades, principalmente obras literarias contemporáneas, téndose en conta, mais en

menor medida, a oralidade moderna a través de estudos e monografías dialectais (Porto Dapena 1977; ILG 1995, II; Fernández Rei / Hermida Gulías 1996; etc.).

1.3. A disposición sintáctica do pronome de que falamos é, en realidade, un recurso moi tradicional, abondosamente documentado na Idade Media en todo tipo de niveis escritos, xa se tratasen de prosa, verso ou documentos notariais, que chegou, no galego e no portugués, á lingua contemporánea. Porén, esta pervivencia actual de tan antiga orde sintáctica cómpre matizármola convenientemente: é certo que aínda hoxe se poden escoitar secuencias como a que antes adiantabamos, mais caracterizan, na nosa opinión, a fala das persoas de máis avanzada idade e / ou estilos literarios ben determinados e persoais, de tal xeito que podemos dicir, consonte Álvarez / Regueira / Monteagudo (1993: 206), que o seu uso no galego moderno está a esmorecer progresivamente. Tal afirmación é deducíbel e aplicábel aos testemuños orais con que traballamos, pois nunha escolma recente de textos dialectais que abrangue todo o territorio galegófono rexistramos unicamente un só caso claro destas construcións proveniente dunha informante de 48 anos: *o que lle eu quero dicire* (Fernández Rei / Hermida Gulías 1996: 149).

Debemos, por outra banda, non perder de vista a significación desas estruturas, pois do seu carácter facultativo no sistema pódense tirar conclusións para explicar a súa perda de vitalidade contemporánea, o cal, desde o noso punto de vista, non debe ser considerado illadamente, senón posto en relación con outros fenómenos de análogo carácter que sufriron ou que padecen na actualidade similares condicións de retroceso¹.

Outra característica que apuntamos, neste caso intrínseca ao fenómeno, reside na natureza gramatical do(s) elemento(s) inserido(s) entre o clítico e verbo: xa na época trobadoresca os casos máis frecuentes consistían en intercalar o adverbio de negación *non* ou un pronome tónico suxeito segundo manifesta Ogando (1980: 280), afirmación que nós compartillamos, pois corrobóranos os textos do Medioevo empregados neste estudio (*LP, CT, MS, Maia 1997, VFD*). Por outra parte, estas interposicións en particular continúan a ser nos tempos actuais, dentro do pouco rendíbel que resulta a interpolación

¹ Estamos a falar de causalidades demarcadas, por exemplo, pola súa índole diatópica (*ti* vs. *tu*, etc.), polo seu carácter considerado arcaico por algunhas capas de falantes ou sectores (*Cando viñer...etc.*), por condicionamentos alleos á gramática do galego (**había feito*, etc.) ou por outras variábeis de natureza moi heteroxénea que cómpre termos en conta (*xanela, fiestra, ventá*; etc.).

no seu conxunto², unhas das que máis recursividade presentan en calquera rexistro da lingua con que traballarmos (Álvarez 1980, II: 410-412), ora o da praxe oral, ora o da escrita. As obras contemporáneas que se utilizaron aquí como documentación evidencian tal circunstancia, algunhas das cales (Otero Pedrayo, *P, D*) rexistran o adverbio *non* como a única palabra susceptíbel de se dispor nas susoditas ordes de palabras. Igualmente apuntamos, como unha proba máis ao respecto, que certas líricas tradicionais que chegaron a ser publicadas (Rielo Carballo, *EC*) proporcionan, exclusivamente, exemplificacións do xa citado adverbio nesas casuísticas locacionais.

2. Gramática e interpolación

2.1. O aspecto fonolóxico

Segundo dicíamos na introdución, as formas clíticas do pronome persoal precisan dunha palabra que sexa tónica para se poderen pronunciar na cadea falada, dando lugar á ligazón destas partículas átonas en énclise, en próclise ou en anfíclise a respecto do elemento acentuado. Estas dúas últimas subordinacións presentan como punto en común a ligazón acentual que se establece entre o pronome e a forma do verbo a que está vinculado, aínda que, para sermos máis precisos, debemos sinalar que aquela é máis evidente nos casos de rexencia proclítica. Resulta tamén lóxico, por outro lado, vermos na unión pronome átono-forma verbal unha certa dose de coherencia morfosintáctica e semántica se identificamos as partículas pronominais, seguindo aquí a opinión de Cidrás Escáneo (1992: 46), como morfemas dependentes en último caso do verbo, isto é, como morfemas gramaticais de valor principalmente cohesivo.

Mais o feito de interpormos no medio do pronome preverbal e o núcleo rexente a que se subordinan un ou varios elementos tónicos parece provocar que se desprace ás palabras inseridas a dependencia acentual que antes operaba en relación ao verbo. A literatura decimonónica e dos primeiros anos do presente século, anónima ou culta, falta dunha codificación gráfica da lingua que eliminase as arbitrarias solucións no campo da escrita, proporciona exemplos de cómo a dependencia acentual pasa ás formas intercaladas entre o morfo pronominal e o verbo, fenómeno que transparece na elisión

² Véxase Álvarez / Regueira / Monteagudo (1986: 205-206) para un achegamento á tipoloxía dos elementos susceptíbeis de se intercalaren na lingua moderna.

dos fonemas vocálicos átonos dos clíticos coa subsecuente unión ao elemento interposto mediante a axuda dun apóstrofo:

1. (a) *¡qué moito, de que t' eu busque
cando t' o sol vai buscar!*
(Ballesteros, CPG, III: 12)
- (b) *Se ch' eu digo que fôra meu encanto*
(Lamas Carvajal, SG: 71)
- (c) *¡Arrenégote demo,
que cousas m' alí armou!*
(Pondal, PGC, I: 88)

En relación con isto está a (a)tonicidade do adverbio negativo *non*, que manifesta ter un comportamento diverso en virtude da función que desempeña no interior da oración ou do lugar que ocupe na cadea do discurso. Por un lado, hai probas que semellan indicarnos que a forma adverbial carece de intensidade tónica: as contraccións³ que se rexistran nalgúns autores ou autoras⁴, hoxe merecidos estandartes das nosas letras, parecen evidenciar a ausencia da marca acentual, pois as sílabas tónicas, dada a súa particular natureza, non poden presentar sínkopas do seu núcleo silábico, como pode verse nos exemplos seguintes:

2. (a) *N' hay alimento que tome
N' hay auga que ll'apeteza*
(Rosalía, FN: 208)
- (b) *N' hai unha fonte
tan fresca e pura*
(Pondal, PGC, I: 19).

Pola contra, podemos achar o adverbio a funcionar como unha oración enteira⁵, levando, nestes casos, unha inherente marca de intensidade:

³ Cfr. Freixeiro Mato (1998: 208): "O adverbio de negación é unha das palabras que máis alteracións por fonética sintáctica provoca. [...] Estes fenómenos, que hoxe fican fóra do modelo estándar de lingua escrita (e oral), víronse amplamente reflectidos na lingua literaria anterior, e non só na poesía, onde en ocasións se pode converter nun recurso métrico, senón tamén na prosa, en que tal condicionamento non se dá".

⁴ Mais non unicamente na literatura culta, pois na fala actual tamén se producen análogos fenómenos segundo se documenta en estudos dialectais recentes para a pronuncia da secuencia *non o* (véxase ILG 1995, II: 198-199).

⁵ Cfr. Álvarez / Regueira / Monteagudo (1993: 456-457): "Contraponendo a un enunciado afirmativo outro negativo, nalgúns contextos e para evita-la repetición de

3. (a) -¡Non! berrei, fervendo en ira (Curros, DS: 112)

(b) No teu pobo tamén van as mulleres á Casa Azul?
-Non.

(Ferrín, CP: 84)

(c) -Eire, queres ir tomar vento?

-Non.

(Ferrín, CP: 48)

Ao noso ver, á vista do exposto, non fica fóra da lóxica pensarmos que, en realidade, estamos ante dous tipos de negación, a primeira das cales co adverbio caracterizado por ser átono e a segunda co elemento adverbial pronunciado como tónico, duplo sistema que, se ben non é exactamente equivalente desde o punto de vista da tonicidade con outras linguas europeas (cf. o francés *ne pas / non*, o inglés *do not / no*, o alemán *nicht / nein*, etc.), vén reflectir as dúas modalidades de estas expresaren a negación.

A primeira modalidade na nosa lingua, con todo, pode mesmo posuír acento fonolóxico nas construcións en que se dispuxer o adverbio entre o clítico e o predicado verbal: por unha banda, se se comparar con outras palabras intercaladas nas mesmas estruturas, observarase que todas elas son tónicas, pois, de así non seren, dificilmente poderán servir de apoio ao pronome átono na lingua oral; non obstante, no caso de concorreren a forma *non* e un pronome suxeito nestas secuencias, evidénciase unha tendencia en todos os estadios da lingua que prefere que a orde dos elementos interpostos sexa suxeito-adverbio⁶. Por outro, o proceso de focalización levado a cabo coa axuda dun "marcador especial do foco", do tipo *mesmo, incluso*, etc. (Mateus / Brito / Duarte / Faria 1992: 234) parece distinguir acenualmente o citado elemento; deste xeito, aínda que ben pouco produtivas, son posíbeis estruturas como a que segue, en que a forma negativa se comporta como palabra tónica focalizada gracias ao elemento que a precede, facendo uso ou non do recurso da interpolación: *Ata lle non parecía mal* (Risco, OPP: 36) ~ *Ata non lle parecía mal*.

elementos, aparece *non* en oracións reducidas; é especialmente frecuente en resposta a unha interrogativa".

⁶ En xeral, a preferencia por o suxeito ir en primeiro lugar é extensíbel a máis casuísticas de palabras alí intercaladas: *Ante que m[e] eu d' ali partisse* (Johan Soarez Coelho, LP, I: 536), *E se a nos non quisermos receber* (Ferro Couselo, VFD: 33), *se m' o raposo non come* (Ballesteros, CPG, III: 151), etc. Con todo, en tanto que tendencia, esta disposición de elementos non é prescritiva (cfr.: *e iña m' hoxe a vella chora*, Blanco 1992, I: 125).

Nótese que utilizar calquera dos dous enunciados non altera a función pragmática previamente establecida polo emisor ou emisora.

2.2. *Analoxías entre estruturas intraclausais*

Unha expresión como *Os rapaces corrían tras da canavela* (Neira Vilas, MNL: 29) pode resultar modificada, mediante a prolongación do argumento léxico da FN, para, por exemplo, *Os rapaces mouros e moi altos das comarcas do norte do occidente do país corrían tras da canavela*. O acrescentamento que afecta o grupo nominal non presenta limitacións, ou sexa, poderá ampliarse canto quixer a persoa que emitir o texto.

É tamén posíbel que a susodita prolongación se realice entre o artigo e o nome, cuxa disposición, como corresponde ás normas morfosintácticas do galego, e en xeral ás linguas romances, é de regra que obrigue o núcleo a seguir o seu introdutor ou presentador: *Os mouros e moi altos rapaces...* O morfema proclítico ao substantivo *rapaces*, por tanto, fica afastado deste modo, coa introdución dos modificadores entre ambos os elementos, do núcleo da FN en que esta integrado.

Desde o punto de vista da orde de palabras, é o mesmo proceso, *grosso modo*, que se dá entre o verbo e os pronomes átonos cando son proclíticos: a intercalación de elementos no medio dos morfemas pronominais e dos seus respectivos núcleos subordinantes actúa como fendedura quebrando a secuencialidade máis común dos elementos referidos. Aínda así, obviándonos o debate entre os gramáticos sobre se existe ou non a FV por non corresponder a estas páxinas, cómpre sinalar dúas importantes diferencias que hai entre as dúas pólas do fenómeno, diferencias que repercuten directamente na gramática:

1) A primeira está relacionada coas estruturas que son marcadas no interior da lingua, pois áchase unha substancial diferenza entre interpor elementos nas dúas construcións: a próclise é sistemática e non marcada no caso do artigo e do nome, en canto que a énclise pronominal ao verbo se constitúe na orde de elementos preferida polo galego, ficando a posición preverbal rexida por condicionantes sintácticos e pragmáticos.

2) A segunda ten que ver co plano do significado, xa que é perceptíbel ás veces unha distinción semántica funcional entre determinadas ordes relativas ás FN, circunstancia que no seo do pronome clítico-verbo, se se der, é de índole pragmática ou estilística:

- (b) *si se me a sorte cambia*
 (b') *si me a sorte se cambia*⁷

As modificacións na orde dos clíticos afectan mesmo o conglomero pronominal resultante da contracción entre o dativo e o acusativo, como no texto oral proveniente de Entrimo (Ourense) citado pola autora (Álvarez 1994: 262): *Eu creo que as me non dou*⁸. Nótese que se en xeral a interpolación é infrecuente, moito menos rendíbeis son os períodos sintácticos de (7a', 7b') ou o que se acaba de expor, mais "en absoluto os rexeitaríamos por incorrectos; pola contra, todos eles teñen un forte carácter de lingua enxebre" (Álvarez 1994: 262).

Repárese, finalmente, en que se suprimimos o elemento intercalado en (7b') e non tornarmos a expresión para unha en que a orde de constituíntes sexa máis común, o resultado será agramatical⁹:

8. **Se a sorte me se cambia*

2.4. As construcións pleonásticas

Unha das modalidades de interpolación é a consistente en intercalar no medio do pronome átono e o verbo un pronome tónico oblicuo rexido por un nexo prepositivo, cuxo referente coincide co do clítico anteposto. Esta estrutura perpetuouse desde a época medieval ata a época contemporánea¹⁰, e acha a súa explicación, segundo Riho (1994: 244), nos motivos enfáticos con que o emisor opta por salientar o elemento interposto. Os exemplos de que dispomos per-

⁷ Exemplo tirado de Leiras Pulpeiro por Álvarez (1994: 262). Outros exemplos que documenta a estudiosa provenientes da oralidade hodierna son *Nunca lle me a vaca se cura* e *Nunca lles outra che vin nunca*.

⁸ Cfr. a homóloga linealidade tirada da lingua antiga *ja o lh' eu non creeria* (Pero de Bardia, LP, II: 804), exemplo que achamos nas obras medievais con que se traballou, en que, a semellanza do de Álvarez, se modifica a orde de aparecemento máis habitual dos pronomes de dativo e acusativo.

⁹ Outro tipo de consecuencias gramaticais ao usarmos o recurso da interpolación é o que se manifesta no enunciado *Eu tamén lle non podo* (ILG 1995, II: 218-219), propio dalgún punto da provincia de Ourense; se mudarmos de lugar o adverbio *non* resultaranos a secuencia *Eu tamén non lle podo*, que aparece moi esporadicamente no sur de Lugo, simétrica coa portuguesa *Eu também não lhe posso*.

¹⁰ Non obstante, non é desta opinión Porto Dapena (1977: 177), quen nega, no seu estudo sobre a fala de Ferrolterra, a posibilidade de atoparmos estas construcións no idioma dos nosos días.

mítennos rexistrar o fenómeno durante a particular historia escrita¹¹ do galego:

9. (a) *ata que lle a ela praza ende*¹²
(CT: 286)
(b) *A rem que mh-a mi mays valer*
(Airas Engeitado, LP, I: 115)
(c) *non pensei qu' a tua lengua*
tanto m' á min ofendía
(Ballesteros, CPG, III: 3).

A pouca documentación na lingua antiga deste tipo de linealidades pronominais (en termos relativos), comparada coa contemporánea, reflicte cómo un sistema de clíticos que aínda estaba en vías de se regularizar consolidaría posteriormente unha orde análoga a outras abundantemente rexistradas, como aquelas en que o elemento interposto é unha FN ou pronomes suxeito, CC e adverbios, etc., facéndoa pasar dun uso pouco habitual a unha casuística máis de elementos inseridos. É de salientar aquí que o español, que tamén coñeceu estas disposicións de palabras na súa época arcaica, documenta moi escasamente exemplos dos que se mostran en (9): Riiho (1994: 243) achou un só caso nos textos de castelán medieval con que traballou (*que le a el fisieran*), e Sánchez Lancis (1993: 326-326), á súa vez, non os considera na súa proposta de clasificación. Tiramos de aquí como conclusión que, aínda que o fenómeno foi coñecido pola maior parte das linguas ibéricas, e non só por estas, houbo variantes internas que só serían produtivas en galego unha vez asentado o paradigma pronominal átono, coas súas formas e funcionalidades sintácticas.

Por outra banda, os procesos diacrónicos desenvolvidos na nosa terra e en Portugal, coincidentes en ocasións, diverxentes ás veces, farían que un enunciado como *moito gusto m' á min dan* (Ballesteros, CPG, III: 30) só ficase dentro da corrección gramatical no primeiro país, pois as cláusulas en que aparece un clítico referido a

¹¹ Agás durante o período comunmente denominado Séculos Escuros, en que, como é sabido, a produción escrita na nosa lingua se caracteriza polos escasos textos conservados. A pesar disto, o feito de que se rexistren na Idade Media e na época contemporánea semella ser sinónimo de que debeu ser unha construción rendíbel tamén nos ss. XVI-XVIII, ou, cando menos, de que non era totalmente descoñecida na praxe oral desa época. Apoia esta nosa opinión o feito de ser empregada na lingua da outra beira do Miño durante ese período (*e todo o al / que me a mi acontceco*, Gil Vicente, TGV: 261), aínda que hoxe estas secuencias fiquen á marxe da norma ou, polo menos, do estándar común.

¹² Exemplo citado tamén por Riiho (1994: 243).

un argumento xa presente na construción son moi raras na norma lisboeta actual, tanto na fala como na escrita, malia poderen aparecer como recurso enfático en textos moi marcados ou de orixe popular ou dialectal; así acontece nos versos dun romance tradicional trasmontano, en que se acha a estrutura seguinte, mais sen interpolación: *-Vou vender o meu cavalo, / vendo-me também a mim [...] -Não vendas o cavalo, / nem te vendas mesmo a ti* (RT, I: 177). En consecuencia, adscribíse ao territorio galegófono actual, ao menos na lingua literaria, a atestación de estruturas como as que se mostran en (9) dentro dunha correcta praxe gramatical.

Canto ás funcións cohesivas dos clíticos, cómpre anotarmos, finalmente, que tanto as estruturas con interpolación como naquelas máis habituais en que se non rexistra non se altera o carácter de concordancia que apresenta a clase pronominal átona cando vai acompañada do seu mesmo referente tónico (véxase Cidrás Escáneo 1992): desde o punto de vista da funcionalidade de cohesión que desempeñan os pronomes átonos non ten relevancia utilizarmos ou desbotarmos unha orde de elementos en que apareza, poñamos por caso, a secuencia *me a min*, pois a responsabilidade cohesiva que desenvolve é a mesma do que a máis corrente *a min me* ou *me + verbo + a min*.

2.5. Rendibilidade dalgúns adverbios que esixen a posición preverbal do pronomine

Uns dos elementos que máis se documentan atraendo o pronomine átono para o situaren antes da forma verbal son certos adverbios, como *nunca*, *aínda*, etc. Pretendemos agora apuntar unha circunstancia que nos parece de relevo, a saber, tentarmos demostrar que na actualidade hai determinadas formas adverbiais que son máis utilizadas do que outras nas secuencias sintácticas aquí estudadas, feito que non nos fai desbotar a hipótese de elas se corresponderen con construcións cunha relativa orde fixa de constituíntes; con todo, a palabra máis rendíbel para antepor o clítico ao verbo continúa a ser a conxunción subordinante (*que*, *se*, etc.).

Comezando a nosa exposición por orde alfabética, debemos destacar en primeiro lugar o adverbio *aínda*¹³, que en ocasións aparece baixo formas populares como *inda* ou *iña*. A súa presenza aumenta a medida que máis imos retrotraendo o noso levantamento de exemplos:

¹³ Catro casos provenientes das cantigas tradicionais e outros cinco recollidos de obras de autor contemporáneas son os exemplos que puidemos documentar.

10. (a) *e iña m'hoxe a vella chora*
(Blanco 1992, I: 125)
- (b) *Aínda se non deitou a dona*
(Otero Pedrayo, D: 22)
- (c) *Inda che non falei*
(Neira Vilas, CL: 119)

*Nunca*¹⁴ áchase de igual modo en idénticas condicións do que a anterior forma adverbial, malia non ser tan frecuente como esta:

11. (a) *nunca che eu do Allo fora*
(Blanco 1992, I: 120)
- (b) *¡nunca ch'outras penas teña!*
(Ballesteros, CPG, III: 160)
- (c) *Nunca se tal vira elí*
(Ferrín, AA: 93)

Outro adverbio frecuentemente rexistrado a iniciar períodos sintácticos en que actúa a interpolación é *tamén*¹⁵, con máis casos do que o anterior elemento adverbial de negación:

12. (a) *tamén me eu despido, nena*
(Noriega, OC; II: 276)
- (b) *Ti botas pan ó caldo, tamén n-o eu boto*
(Acuña, O: 92)
- (c) *tamén os eu teño ó lonxe*
(Blanco 1992, II: 30)

Mais o que posúe unha documentación máis numerosa é *xa*¹⁶, recollido en estudos dialectais, en obras de autor actuais ou do século pasado e en cantares tradicionais:

13. (a) *Xa ll'eu tiréi da lavita*
(Curros, DS: 71)
- (b) *xa ch'eu tiña amores novos*
(Ballesteros, CPG, I: 73)

¹⁴ A documentación que posuímos deste adverbio proporciona unicamente catro casos tirados da literatura oral e un procedente dos textos de autor.

¹⁵ Dos sete casos que documentamos na lingua contemporánea, un procede dun estudio monográfico dialectal, tres da literatura culta e os restantes do cancionero tradicional.

¹⁶ Oito estruturacións con *xa* foron extraídas da literatura culta, dúas proveñen da poesía popular e unha apareceu nunha descrición dialectolóxica.

- (c) *Xa cho eu dixera*
(Ferrín, CP: 106)

Por outra parte, rexistramos outras construcións con estes adverbios precedendo unha secuencia do tipo dos exemplos que se acababan de sinalar, en que a colocación preverbal do clítico se rexe por unha partícula anterior. Tal é o caso de, por exemplo, *que xa lles non dan tino* (Risco, OPP: 64), en que a presenza do nexo conxuntivo *que* xa condiciona que o pronome átono vaia precedendo a forma verbal. Por esta circunstancia decidimos non as considerar mostras ao respecto, aínda que este sexa un criterio discutíbel. Asemade, poden aparecer outros condicionantes da anéclise fonético-sintáctica da mesma natureza do que os citados, mais cunha representatividade ben cativa (*pequeniño así*¹⁷ *o eu quero*, Blanco 1992, II: 152; *Alí a lus se non fuxe*¹⁸, Otero Pedrayo, D: 94; *Mais eiquí se non coñecían os Capuletos*, Otero Pedrayo, D: 98).

Cómpre destacarmos, por outro lado, que as formas adverbiais *aínda*, *nunca*, *tamén* e *xa* tanto poden aparecer rexendo a posición preverbal do clítico como intercaladas entre el e o verbo, situación que non é tan produtiva, tomando como referencia as obras que usamos, con outras clases de palabras con posibilidade de se interpoñen¹⁹.

2.6. Produtividade dos clíticos nas estruturas con interpolación

Nos enunciados gramaticais en que o pronome átono preverbal vén afastado do verbo observamos que o aparecemento e recursividade das formas pronominais non é equitativo, isto é, non se documentan todos os clíticos coa mesma frecuencia. Non é a nosa intención facermos agora unha estatística porcentual, que por outro lado xulgamos desnecesaria, senón sinalarmos o que entendemos por preferencias de uso rendíbeis nos clíticos en tanto que partes básicas neste tipo de linealidades morfosintácticas cuxo éxito no sistema, en

¹⁷ Mais obsérvase que a anteposición do clítico ao verbo xa está suficientemente xustificada pola dislocación á esquerda da palabra *pequeniño*.

¹⁸ Repárese en que neste e no seguinte exemplo a posición do pronome átono antecedendo o verbo non está xustificada polas regras da sintaxe galega, a non ser que os dous adverbios estivesen focalizados.

¹⁹ Porén, isto non impide que se poidan documentar exemplos, sempre provenientes da literatura culta, en que se observa a circunstancia apuntada. Isto acontece nos seguintes versos, en que se pode ler *a ti, montaña, che eu quero* (Noriega, OC, I: 234), ou tamén no ordenamento, trabucado, que empregou Lesta Meis *A ti che non gustan os galegos* (Lesta Meis, MR: 18).

todo caso, sempre estará determinado pola sintaxe ao dispor a utilización dun pronome desenvolvendo unha funcionalidade concreta no interior dunha expresión lingüística.

Partíndomos deste feito, pois, notamos primeiramente unha tendencia xeral a empregar un clítico pronominal cuxa estrutura fonética comece por un fonema consonántico. Quere isto dicir, en consecuencia, que as formas de acusativo de terceira persoa *a*, *o*, *as*, *os*, son as máis escasamente rexistradas nos textos con que traballamos. Obviamente, o tipo de obra que se manexar, o seu carácter narrativo ou lírico, a perspectiva do narrador (se este existir como tal no texto), a natureza do destinatario, etc., condicionarán a rendibilidade da documentación das formas pronominais encontradas: unha obra como a medieval *Crónica troiana*, cuxo narrador é de terceira persoa, posúe unha cantidade de exemplos maior dos susoditos pronomes de acusativo, mentres que na poesía tradicional contemporánea, en que frecuentemente se fai referencia a un potencial oínte a que se lle dirixe o texto, son de máis fácil constatación as restantes partículas clíticas, nomeadamente as de segunda persoa singular²⁰.

O contexto fonético que anteceder o pronome debe tamén terse en conta por nos proporcionar interesantes datos. Así, se o elemento que precede o clítico finda nun fonema vocálico tónico non trabado observamos unha maior recorrencia de formas pronominais iniciadas por consoante e, dentro destas, un número elevado de casos de partículas con palatal; participa desta situación o adverbio *xa*²¹:

14. (a) *Xa cho eu dixera*
(Ferrín, CF: 106)
- (b) *xa lle non collía dúbida*
(Risco, OPP: 227)
- (c) *Xa me non chista*
(Neira Vilas, CL: 29)

Non acontece o mesmo se a sílaba final da palabra precedente estiver trabada por unha consoante, pois neste contexto fónico non

²⁰ Por exemplo, do total de cincuenta e nove casos atopados en Blanco (1992) rexistramos vintecatro en que o pronome átono é *te* ou *che*, seguidos en nivel de frecuencia do dativo ou acusativo de primeira persoa *me* (dezaseis casos) e, en menor medida, doutras diversas formas pronominais (*vos*, *lle*, etc.). Similar proporción achamos no *Cancionero* de Pérez Ballesteros (vintecatro de *che* ou *te*, dezanove de *me* e tres doutros clíticos) ou no de Cabanillas (sete de *che* ou *te*, cinco de *me* e un de *o*).

²¹ Dos exemplos de interpolación en que *xa* actúa como condicionante da anáclise unicamente documentamos pronomes átonos sen consoante en dous casos: *os outros xa os eu sei* (Taboada 1979: 214), *Xa o eu sei* (Valladares, A: 104).

observamos a tendencia arriba sinalada de o clítico seguinte necesitar apoio dun fonema consonántico. As formas gramaticais *alguén*, *tamén* e *quen*, formas por nós rexistradas²², poden aparecer seguidas, pois, de calquera pronome átono con similares niveis de frecuencia (*Quezaís alguén me non crea*, Noriega, OC, I: 199). Neste sentido, cómpre apuntar aquí que se os elementos pronominais son de acusativo de terceira persoa provocan que con frecuencia o arquifonema /N/ final se pronuncie alveolar²³, feito facilmente comprobábel a través das grafías de épocas pasadas²⁴:

15. (a) *dè que-n-a de min fixer*
(Ballesteros, CPG, III: 172)
- (b) *tamén n-o eu boto*
(Acuña, O: 92)
- (c) *Tameno eu notey*
(Carvalho Calero 1988: 106)

O fonema precedente, cando for átono, merece un comentario singular. Se a partícula xustificante da posición preverbal do pronome acaba en sílaba non acentuada sería esperábel que se producise a crase entre o pronome de acusativo de terceira persoa, no caso de se documentar, por ambos os elementos careceren de acento fonolóxico. Mais nestas construcións, en contra das tendencias da fonética sintáctica do galego²⁵, non adoita producirse tal asimilación nin na lingua escrita²⁶ nin aínda nos textos que reflicten con maior grao de fidelidade a fala popular:

²² É esperábel presupormos que estarían no mesmo caso outros elementos como *ben*, *ninguén*, etc., malia os non podermos constatar testemuñalmente.

²³ Véxase Freixeiro Mato (1998: 206-211).

²⁴ Cfr. as solucións gráficas para o arquifonema /N/ que se achan nos seguintes versos provenientes da lingua medieval: *a queno ben comedir* (Alfonso X, CSM, II: 120), *quena non amar* (Alfonso X, CSM, II: 121).

²⁵ "Os fenómenos de fonética sintáctica producidos por encontro de dúas vogais, unha final de palabra e outra inicial da seguinte, na cadea falada, que se dan en todas as linguas, son especialmente significativos no galego pola súa secular condición de lingua oral, até hai pouco tempo non regulada por leis da escrita" (Freixeiro Mato 1998: 194).

²⁶ Feito xa documentado na lingua da Idade Media: *se o asi fezesem* (MS: 12), *se eu non complir* (Maia 1997: 48), *se a ende el adusser* (CT: 249), etc. Cfr. as asimilacións producidas en similares secuencias fonéticas, principalmente na lírica: *ela con outr' e non dê por min ren* (Pedr' Amigo de Sevilla, LP, II: 741), *mays d' oje este dia / non vyva eu, se m' el non dá conselbo* (Pero da Ponte, LP, II: 764), *que troban d' amor por sas senhores / non vej' eu aqui trobador, par Deus, que m' og' entend o por que digo* (Anónimo, LP, II: 987), etc. Por outra banda, se a palabra anterior ao clítico findar en -r ou -s acostuma aparecer o alomorfo pronominal -lo / -la, quer na lingua moderna,

16. (a) *de os non curar ninguén*
(Blanco 1992, II: 349)
- (b) *-Sei quen és: se o non soubera*
(Curros, DS: 120)
- (c) *No foliño da gaita as eu engendro*
(Pintos, AGG: 45)

A explicación a este feito, desde a nosa persoal óptica, radica no forte carácter marcado que teñen as estruturas tratadas nestas páxinas: por se trataren de ordes de palabras singularizadas por dupla vía dentro da lingua, isto é, por se produciren en contextos de próclise e anfíclise cando a posición non marcada é a énclice e por concorreren facultativamente con outra disposición do pronome preverbal en que non se intercalan elementos entre este e o verbo, as necesidades de claridade na produción escrita ou oral do texto, non exclusivas destas construcións, farían que as dúas vocais átonas en contacto permanecesen co seu timbre orixinal inalterado, illándose así doutros moitos casos, non marcados pola orde de palabras, en que adoita operar a crase nos dous fonemas carentes de tonicidade.

Deixándonos á parte estas cuestións fonéticas, salientamos, por último, outro tipo de preferencias, en que a vontade expresiva do autor ou autora adquire aquí un papel de especial relevancia. Así, dentro das obras de Otero Pedrayo, poñamos por caso, hai un evidente predominio do clítico *se*²⁷ en contraste con outras formas pronominais, clítico que nestas construcións non é especialmente abondoso na literatura tradicional; ou aínda outro escritor, como Neira Vilas, utiliza nas súas *Cartas a Lelo* unha variedade maior de formas, aínda que sexa máis recorrente a partícula *lle*²⁸.

En relación con isto está o afastamento que houber entre a escrita literaria e a fala coloquial, pois semella condicionar, na nosa opinión, a recorrencia duns clíticos en comparación con outros. Neste sentido, parécenos significativo que un poeta como Noriega mostre unha clara preferencia polos pronomes de segunda persoa sin-

quer na antiga: *Anque paso e non che falo / non te deixo de querer, / fágoo de intento, meniña, / polo non dar a entender* (Cabanillas, CPG: 96), *poi-lo non fazia por al* (Estevan Travanca, LP, I: 273), etc.

²⁷ En *Devalar*, por exemplo, documentamos dezaseis interpolacións en que aparece *se*, en contraste con catro casos en que rexistramos outras formas de pronomes átonos, ou aínda en *Pelerinaxes I*, en que o polifacético escritor non empregou forma clítica distinta de *se*.

²⁸ Das once secuencias con interpolación que aparecen na obra hai seis exemplos en que se rexistran seis co dativo de terceira persoa.

gular²⁹, en canto que nun autor como Curros, en que, con todo, predominan as formas *te* e *che*, posúen unha maior diversidade morfolóxica os pronomes átonos que se documentan nas súas obras en estruturas con interpolación³⁰.

De calquera modo, non semellan ser estas tendencias que vimos de apuntar para algúns escritores modernos demasiado relevantes como para lles darmos un tratamento que as ille dos casos en que o paradigma pronominal átono obedece a outras descrições e usos das formas clíticas, pois a súa liberdade de aparecemento naqueles casos, como é obvio, está subordinada á expresión e estilo do autor. De máis importancia nos parecen a este respecto as preferencias que antes sinalabamos para a literatura tradicional por estaren máis próximas da fala popular do que as obras literarias cultas.

2.6. Os usos agramaticais

Coincidindo cronoloxicamente co que Fernández / Monteagudo (1995: 133) denominan "galego enxebrista" para a lingua escrita no primeiro tercio do presente século, rexístranse cunha relativa frecuencia construcións con pronomes átonos cuxa estrutura no interior do período da cláusula fica claramente á marxe da norma, quer na súa etapa medieval, quer nos usos modernos do idioma. Tales secuencias morfosintácticas, segundo deducimos dos textos que empregamos, vigoraron produtivamente nos anos que precederon a Guerra Civil, e, incluso, nalgúñas obras dadas ao prelo na época das *Irmandades* ou de *Nós*, como por exemplo as oterianas páxinas de *Devalar*, predominan sobre as gramaticalmente correctas; en todas estas construcións non se xustifica o pronome átono na posición en que vai:

17. (a) *Se non falaba verba do noivado*
(Otero Pedrayo, *D*: 90)
- (b) *E se non pode dubidar da seriedade*
(Otero Pedrayo, *P*: 174)
- (c) *Me non lembro agora do xornal*
(Carballeira, *VE*)

²⁹ Nas obras en verso do autor mindoniense achamos dez casos de *te* ou *che*, catro de *me* e dous de *lle*.

³⁰ Nos versos de Curros atopamos cinco casos de interpolación en que aparecen *te* ou *che*, tres en que se rexistra *me*, outros tres en que se documenta o acusativo de terceira persoa, dous en que o poeta usou *lle* e só un en que o pronome empregado é *se*.

- (d) *Me non estrevo a decirille*³¹
(Risco, B: 44)
- (e) *A non vira desde que se separaron*
(Lesta Meis, MR: 29)
- (f) *A non vira desde que se separaron*
(Wenceslao, AMM: 5)

Non obstante, tamén se pode achar en textos escritos durante a ditadura franquista, aínda que non coa frecuencia con que se rexistraban anteriormente; adoitan aparecer en autores que xa facían un uso moi rendíbel na época anterior ao 36, feito singularmente notábel en Otero Pedrayo:

- 18. (a) *Se non esmaiarían ao pasar baixo o arco*
(Carballo Calero, XB: 67)
- (b) *Lle non eran estrañas as variacións da sombra da praza*
(Otero Pedrayo, ES: 43),
- (c) *¿Direillo? ¿Llo non direi?*
(Otero Pedrayo, FN: 4).

Voltándonos á época de *Nós*, débese ponderar que houbo estudosos do noso idioma que defenderon nos seus tratados e manuais estas modalidades de interpolación: é o caso de Santiago y Gómez (1919: 249, 256), quen non dubida en incluír tales estruturas no común da lingua, ou aínda de Lugrís Freire (1931: 87-88), quen identifica o enunciado *o non vin* cunha maior dose de autoctonicidade lingüística, malia afirmar unhas liñas atrás que *me mandou* ou *lle quixen*, poñamos, son “castellanismos que repunan ao ouvido galego”. Porén, o punto de vista dos estudos actuais deosta as susoditas construcións: Álvarez Blanco (1980, II: 413) coida tratárense dun uso “mal aprendido e mal asimilado”, opinión que harmoniza, asemade, con algunha Gramática posterior: “A interpolación A interpolación [...] non pode practicarse se o pronome átono queda en posición inicial absoluta nin se antes del non existe un dos elementos que admiten ou esixen a súa próclise. (Álvarez / Regueira / Monteagudo 1993: 206).

Os casos de (17, 18), ao noso ver, deben entenderse como un trazo expresivo, paralela mais incorrectamente “enxebre” a respecto

³¹ Nunha edición anterior á que nós utilizamos, Carballo Calero (1979: 78) anota acertadamente para este caso: “Non é tolerábel en galego o pronome átono en cabeza da frase. *Non me estrevo*. *Estrevo*, por *atrevo*, é vulgarismo”, aínda que non se pronuncie ao respecto cando o ilustre autor emprega unha vez máis unha construción desta índole: *Me non deixes deica que il veña* (Risco, B: 30; Carballo Calero 1979: 62), feito que tal vez sexa atribuíbel a un despiste do egrexio intelectual.

dos que se encontran dentro das normas do galego, pois, curiosamente, achámolos, principalmente, nunha época en que se pretendía dotar o idioma de personalidade de seu a respecto do español, de onde se proxectou nos anos posteriores. Concordamos co parecer de Álvarez (1980, II: 413) e pensamos que a interpolación foi empregada neses contextos como un recurso estilístico inexistente na fala, cuxa autenticidade, en consecuencia, non podería reflectirse nunha ordenación de formas gramaticalmente fóra dos padróns sintácticos da lingua³². Que Santiago y Lugrís Freire apoloxicen esa orde non é máis do que o correlato filolóxico da utilización unanimente literaria que caracterizou o seu atestamento no idioma.

De rango distinto son, por último, certas estruturas con pronomes átonos preverbaís e o adverbio *non*, en que, a semellanza do que sucede coas secuencias anteriores, se percibe unha utilización errada. A recorrencia destas construcións, segundo Graña Núñez (1933: 68), é bastante produtiva en Cunqueiro:

19. (a) *O de Bouso non se non sabía de onde procedía*
(Cunqueiro, XAA: 41)
- (b) *e non lle non conviña andar en falas*
(Cunqueiro, XAA: 49)
- (c) *-Non poido! Non me non deixa Colón!*
(Cunqueiro, XAA: 111)

A explicación a tales ordes de palabras radica nunha "mala aprendizaxe" do fenómeno por parte de Cunqueiro (Álvarez Blanco 1982: 265), pois na maioría dos casos en que utiliza o recurso aparece este erradamente empregado³³. Repárese, non obstante, en que a

³² Máis sedutora como hipótese, aínda que cunha argumentación científica moi discutíbel, é explicarmos estas estruturas á inversa, isto é, como cruzamentos de linealidades típicas do español "galeguizadas" con outras características do noso idioma. De aquí podería tirarse en conclusión, con boa lóxica, que a rendibilidade do fenómeno era considerábel, tanto que non se tornaba necesaria a presenza do elemento que lexitimase a posición preverbal do pronome átono para producir as expresións lingüísticas. Con todo, aínda resultándonos suxestiva como explicación, parécenos ser máis plausíbel a anteriormente exposta.

³³ No texto de *Xente de aquí e de acolá* (Cunqueiro, XAA) rexistramos cláusulas con interpolación en 19 casos, todos eles construídos como os exemplos de (18). Segundo Álvarez Blanco (1982: 265), unicamente se documentan dúas estruturas gramaticalmente correctas nas obras utilizadas para realizar o seu estudo, a primeira co pronome suxeito inserido e a segunda coa forma de negación: *que lle eu quentase os pés e que namentras andivera coa hoste se non rapara*.

Por outro lado, é de destacar o progresivo aumento de utilización do fenómeno en Cunqueiro, tal e como anota a investigadora: "Parece como se Cunqueiro se fose

causa do mal uso está na reiteración innecesaria do adverbio negativo, pois se mudarmos a primeira das formas adverbiais a secuencia resultante seguirá os canons sintácticos do sistema: *O de Bouso xa se non sabía de onde procedía*³⁴, etc. Ao igual do que cos exemplos de (17, 18) estamos diante de utilizacións que só foron rendíbeis en tanto que espellos da expresión literaria do autor³⁵.

3. Conclusións

Un dos fenómenos morfosintácticos perennizados no galego moderno procedente da Idade Media é o recurso da interpolación ou intercalación de palabras entre o pronome átono preverbal, das cales unha, ou menos, debe ser tónica; non obstante, convén salientarmos que se se conservou perdendo unha considerábel frecuencia de aparecemento segundo se deduce da comparación dos textos escritos antigos cos contemporáneos. Con todo, malia este esmorecemento, que continúa a avanzar nos tempos actuais, pódense percibir unha serie de características e consecuencias da súa utilización enmarcábeis nos dominios da gramática, así como certos usos, dos cales algúns parecen denotar determinadas preferencias relacionadas co acto comunicativo protagonizado polo emisor e receptor, e outros, nomeadamente literarios, responden á propositada vontade diferencialista tan común nalgúns dos nosos escritores modernos antes de se producir o proceso codificador da lingua nas últimas décadas.

Deste modo, desde o punto de vista fonolóxico, é notábel destacar que a rexencia fonético-sintáctica da forma pronominal átono en próclise ou en anfíclise vai recibir o apoio acentual para se pronunciar non xa do verbo, senón do elemento tónico interposto entre este e o clítico. Por outra parte, merece tamén citarse a analoxía for-

decatando progresivamente das posibilidades que lle ofrecía este rasgo sintáctico [...] é interesante sinalalo número de exemplos deste tipo que aparecen en cada unha das obras: 0 en *Merlín*, 1 en *Crónicas* (amais dos dous correctos citados máis arriba), 2 en *Escola*, 5 en *Simbad*, 0 en *Tesouros*, 19 en *Xente* e 5 en *Feirantes*. Segundo isto hai un aumento progresivo que alcanza o seu punto máximo en *Xente*; a decadencia en *Feirantes* pode deberse a un abandono por parte de Cunqueiro ou ó efecto da man normativizadora que se aprecia nesa obra" (Álvarez Blanco 1982: 265-266).

³⁴ Cfr. *Eu tampouco lle non podo*, recollida nalgún punto da provincia de Ourense (ILG 1995, II: 218-219).

³⁵ Aínda, nun cantar tradicional de finais do pasado século podemos ler a chamativa secuencia *Recado non lle no mando*, atinadamente interpretada polo responsable da edición como "no se lo" (Ballesteros, CPG, III: 110) en relación cos versos inmediatamente anteriores: *manda recado á teus padres / que nos veñan recoller*.

mal existente entre os constituíntes da FN e da FV en que, tanto nunha como noutra, o seu núcleo, nome e verbo respectivamente, se arreda do morfema que o debe preceder mediante a inserción de palabras que propician tal afastamento; mais repárese en que se, por un lado o fenómeno é o mesmo en liñas xerais, por outro aparecen importantes diferencias entre ambas as modalidades: o morfema *o* en *o cabalo*, por exemplo, ten de ir obrigatoriamente anteposto ao substantivo, converténdose desta maneira nunha construción non marcada, en canto que a anteposición do clítico ao verbo é a orde preferida polo galego; asemade, a interpolación pronominal non afecta a compoñente semántica, pois a súa práctica é de natureza pragmática ou estilística, situación non é a mesma entre os respectivos significados de *a pobre muller* ou *a muller pobre* é evidente unha diferenciación no plano semántico.

No que se refire ás secuencias de pronomes átonos, bastante produtivas na oralidade coloquial e nos rexistros literarios que estiveren próximos da fala, cómpre apuntarmos que interpor elementos entre o clítico e o predicado verbal pode alterar a orde de aparecemento máis común e, inclusive, quebrar a contracción de dativo + acusativo e provocar que este se sitúe antecedendo aquel, como se atesta na lingua hodierna e mesmo na arcaica: *creo que as me non dou, já o lhe eu non creeria*. Non obstante, semellantes construcións son aínda máis estrañas do que o fenómeno no seu conxunto que, segundo dixemos, non é demasiado frecuente na fala moderna.

A respecto das estruturas pronominais pleonásticas, do tipo *me a min, te / che a ti*, etc., é necesario anotarmos que o pronome tónico oblicuo rexido polo nexos prepositivo constitúe unha modalidade máis de interpolación, pouco documentada na lingua arcaica se a compararmos coa inserción do pronome suxeito ou do adverbio *non*, circunstancia que se pode interpretar debido á falta de sistematización e regularización funcional que presentaban as partículas pronominais naquela altura. As dúas pólas do idioma arcaico, o galego e o portugués, tiveron neste caso sortes diferentes, pois na primeira un enunciado como *que me a min dixo* é perfectamente gramatical, ao contrario do que na segunda, en que unha expresión homóloga do tipo *que me a min disse* non se contempla no estándar común, ficando a súa potencial utilización marxinalizada aos niveis marcadamente populares ou dialectais ou, en menor medida, a contextos enfáticos igualmente marcados.

As tendencias a que anteriormente nos referiamos teñen como principais protagonistas, en primeiro lugar, determinados adverbios, como *nunca, aínda, xa* ou *tamén*, en que a relativa abundancia con

que se documentan rexendo a posición preverbal do clítico nas construcións con interpolación é certamente considerábel; e en segundo lugar, o tipo de literatura de que fose e a vontade comunicativa e expresiva do falante ou do escritor discrimina positivamente uns determinados clíticos nas nosas estruturas e case deostan outras formas pronominais: na literatura tradicional, por exemplo, son especialmente abondosos os pronomes átonos de segunda persoa, en canto que nun autor como Otero Pedrayo predominan outras formas clíticas como *se*.

Para rematarmos esta recapitulación, non debemos esquecer que a ansia diferencialista e a procura do máis auténtico levou algúns autores a assimilar trabucadamente as antecitadas secuencias morfosintácticas. Aparecen desta forma, pois, construcións como *Me non deixes* ou *Se non pode*, etc., certamente produtivas nos anos anteriores á Guerra Civil, que se pretenderon canonizar desde determinados estudos gramaticais por as identificaren cunha maior autoctonía lingüística. Unha tamén má aprendizaxe está detrás dos cunqueirianos exemplos *Non me non deixa*, *Non se non pode*, etc., orixinadas por similar vontade de resaltar o xenuíno. Ambas as dúas modalidades unicamente foron rendíbeis en textos literarios, non se achando nin nos textos escritos do idioma arcaico nin na oralidade contemporánea.

Desenvolvemento das abreviaturas usadas nos textos literarios

- Ballesteros, CPG = Pérez Ballesteros, José. (1979) [reproducción facsimilar da edición de 1885-1886] *Cancionero popular gallego*, tres tomos. Madrid: Akal.
- Cabanillas, CPG = Cabanillas, Ramón. (1976) [1951] *Cancioneiro popular galego*. Vigo: Galaxia.
- Carballeira, VE = Carballeira, Johán. (1998) [reproducción do artigo aparecido en *El pueblo Gallego* no día 3 de xaneiro de 1933]: "Visitador de Escolas", *A Nosa Terra*, 816, 5 de febreiro de 1998.
- Carballo Calero, XB = Carballo Calero, Ricardo (1951): *A xente da Barreira*. Santiago: Bibliófilos Gallegos.
- CT = Lorenzo, Ramón (ed.). (1985): *Crónica troiana*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Cunqueiro, XAA = Cunqueiro, Álvaro (1981) [1971]: *Xente de aquí e acolá*. Vigo: Galaxia.

- Curros, *AMT* = Curros Enríquez, Manuel (1978) [edición facsimilar da de 1886]: *Aires d' a miña terra*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Curros, *DS* = Curros Enríquez, Manuel (1994) [1888]: *O divino sainete*. Sada / A Coruña: Ediciós do Castro.
- Fernández y Neyra, *PG* = Fernández y Neyra, José (1984) [reproducción facsimilar da edición de 1810]: *Proezas de Galicia*. Pontevedra: Bibliófilos Gallegos.
- Ferrín, *AA* = Méndez Ferrín, Xosé Luís (1994) [1991]: *Arrainos*. Vigo: Xerais.
- Ferrín, *CF* = Méndez Ferrín, Xosé Luís (1993) [1961]: *O crepúsculo e as formigas*. Vigo: Xerais.
- Ferro Couselo, *VFD* = Ferro Couselo, Xesús (1995) [reproducción facsimilar da edición de 1967]: *A vida e a fala dos devanceiros*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia.
- Fole, *HNC* = Fole, Ánxel (1981): *Historias que ninguén cre*. Vigo: Xerais.
- García Acuña, *O* = García Acuña, Fernando (1995) [reproducción facsimilar da edición de 1887]: *Orballeiras*. Betanzos: Asociación Cultural Eira Vella.
- Gil Vicente, *TGV* = Saraiva, António José (ed.) (s.d.): *Teatro de Gil Vicente*. Lisboa: Portugália Editora.
- Lamas Carvajal, *EFF* = Lamas Carvajal, Valentín (1877) [1875-1876]: *Espiñas, follas e frores*. Madrid: Imprenta y Fundición de M. Tello.
- Lamas Carvajal, *SG* = Lamas Carvajal, Valentín. (1981) [reproducción facsimilar da edición de 1880]: *Saudades Gallegas*. A Coruña: Real Academia Gallega.
- Lesta Meis, *MR* = Lesta Meis, Xosé (1926): *Manecho o da Rúa*. A Coruña: Lar.
- LP* = Brea, Mercedes (coorda.). (1996): *Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievais con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*, dous tomos. Santiago: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias "Ramón Piñeiro" / Xunta de Galicia.
- MS* = Pensado, José Luís (ed.) (1958): *Miragres de Santiago*, Anejo LXVIII da *Revista de Filología Española*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones científicas.
- Neira Vilas, *CL* = Neira Vilas, Xosé (1971): *Cartas a Lelo*. Sada / A Coruña: Ediciós do Castro.
- Neira Vilas, *MNL* = Neira Vilas, Xosé (1993) [1961]: *Memorias dun neno labrego*. Sada / A Coruña: Ediciós do Castro.

- Noriega, OC = Freixeiro Mato, Xosé Ramón (ed.) (1994): *Antonio Noriega Varela. Estudio e edición da obra completa*, dous tomos. Lugo: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial.
- Otero Pedrayo, D = Otero Pedrayo, Ramón (1935): *Devalar*. Santiago: Nós.
- Otero Pedrayo, ES = Otero Pedrayo, Ramón (1966): *O espello na serán. Entre o Pedroso e o Viso*. Vigo: Galaxia.
- Otero Pedrayo, FN = Otero Pedrayo, Ramón (1970): *O fidalgo e a noite*. Manuscrito propiedade de Manuel María.
- Otero Pedrayo, P = Otero Pedrayo, Ramón (1993) [reproducción facsimilar da edición de 1929]: *Pelerinaxes I*. Sada/A Coruña: Ediciós do Castro.
- Pintos, AGG = Pintos, Xoán Manuel (1981) [reproducción facsimilar da edición de 1853]: *A gaita gallega*. A Coruña: Real Academia Gallega.
- Pondal, PGC, I = Ferreiro, Manuel (ed.) (1995): Eduardo Pondal, *Queixumes dos pinos*. Santiago: Sotelo Blanco.
- Rielo Carballo, EC = Rielo Carballo, Nicanor (1976): *Escolma de Carballedo*. Vigo: Castrelos.
- Risco, B = Tato Fontañá (eda.) (1997): Vicente Risco, *O bufón d' El Rei, n' A nosa literatura*. Volume 25. Vigo: A Nosa Terra, 9-50.
- Risco, OPP = Risco, Vicente. (1972) [1928]: *O porco de pé e outras narracións*. Vigo: Galaxia.
- Rosalía, CG = Gómez Sánchez, Anxo (ed.) (1996): Rosalía de Castro, *Cantares gallegos, n' A nosa literatura*. Volume 11. Vigo: A Nosa Terra.
- Rosalía, FN = Castro, Rosalía de (1982) [reproducción facsimilar da edición de 1880]: *Follas Novas*. Sada/ A Coruña: Ediciós do Castro / Real Academia Galega.
- RT = Fontes, Manuel da Costa (ed.) (1987): *Romanceiro da Provincia de Trás-os-Montes (Distrito de Bragança)*. Coligido com a Colaboração de Maria-João Câmara Fontes, dous tomos, Coimbra: Universidade de Coimbra.
- Wenceslao, AMM = Fernández Flórez, Wenceslao (1985) [reproducción facsimilar da edición de 1924]: *A miña muller*. Ediciones Almarabu / José Esteban Editor.

Referencias bibliográficas

- Álvarez Blanco, Rosario (1980): *O pronome persoal en galego*. Tese de Doutoramento, dous tomos (inédita). Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago.
- Álvarez Blanco, Rosario (1980): "O pronome persoal", en "Sobre a lingua de Álvaro Cunqueiro", en *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Santiago: Universidade de Santiago, 246-266.
- Álvarez Blanco, R. / Regueira Fernández, X. L. / Monteagudo Romero, H. (1993) [1986]: *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez [Blanco], Rosario (1994): "Secuencias de pronomes átonos en galego moderno", in R. Lorenzo (ed.): *Actas do XIXº Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago, 1989)*, vol. 6. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 277-295.
- Blanco, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885*, dous tomos. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (ed.) (1979): *Teatro Nós*. Santiago: Follas Novas.
- Carvalho Calero, Ricardo (1989): *Estudos e ensaios sobre literatura galega*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro.
- Cidrás Escáneo, Francisco Antonio (1992): "Sobre a función da concordancia. Consideracións a propósito das concordancias verbais anómalas", *Verba* 19: 41-53.
- Fernández Rei, Francisco / Hermida Gulías, Carme (eds.) (1996): *A nosa fala. Bloques e áreas lingüísticas do galego*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- Fernández Salgado, Benigno / Monteagudo Romero, Henrique (1995): "Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea", in Henrique Monteagudo Romero (ed.): *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, 99-176.
- Ferreiro, Manuel (1995): *Gramática histórica galega*. Santiago: Laiovento.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1998): *Gramática da lingua galega, I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- Graña Núñez, Xosé (1993): *Vacilacións, interferencias e outros pecados da lingua galega*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- I[nstituto da] L[ingua] G[alega] (1995): *Atlas Lingüístico Galego*, vol. 2. *Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación "Pedro Barrié de la Maza".

- Lausberg, Heinrich (1981) [1956-1963]: *Linguística românica*, Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Lugrís Freire, M. (1931) [1922]: *Gramática do idioma galego*. A Cruña: Imprenta Moret.
- Maia, Clarinda de Azevedo (1997) [1986]: *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com Referência à Situação do Galego Moderno)*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian / Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- Mateus, Maria Helena Mira / Brito, Ana Maria / Duarte, Inês / Hub, Isabel Faria (1992) [1982]: *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho.
- Ogando, Victoria (1980): "A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-português medieval", *Verba* 7, 251-282.
- Porto Dapena, J. Álvaro (1977): *El gallego hablado en la comarca ferrolana*, Anejo 9 de *Verba*. Santiago: Universidade de Santiago.
- Riiho, Timo (1994): "Sobre la yuxtaposición de los pronombres personales tónico y átono en el gallego-portugués antiguo", en Ramón Lorenzo (ed.): *Actas do XIXº Congreso Internacional de Linguística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago, 1989)*, vol. 6. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 239-245.
- Sánchez Lancis, Carlos (1993): "La interpolación de complementos entre el pronombre personal átono y el verbo en el español medieval", in Gerold Hilty (ed.): *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Université de Zürich, 1992)*, vol. 3. Tübingen / Basel: Francke, 321-331.
- Santiago y Gómez, José (1919): *Filología de la lengua gallega*. Santiago: Tipografía de El Eco Franciscano.
- Schubart, Dorothé / Santamarina, Antón (1983): *Cántigas populares*. Vigo: Galaxia.
- Taboada, Manuel (1979): *El habla del valle de Verín*. Anejo 15 de *Verba*. Santiago: Universidade de Santiago.

A IMPERSONALIDADE DO VERBO *CHOVER* EN GALEGO MEDIEVAL. UNHA APROXIMACIÓN¹

CLEMENTE LÓPEZ LEIZÁN

1.- Nas propostas lingüísticas máis recentes á hora de analizar o primeiro actante verbal dentro da cláusula adóitanse diferenciar tres comportamentos diferentes en canto á súa relación co verbo e por isto falamos de suxeitos implícitos (cando non están no texto pero son recuperables polo morfema número-persoa do seu correspondente predicado), suxeitos explícitos (cando si aparecen) e construcións impersoais (cando por non interesar ou por descoñecerse non está presente e, polo tanto, non se pode recuperar).

Dentro da clasificación que se adoita facer para as construcións impersoais, os verbos de fenómeno meteorolóxico ocupan un lugar moi destacado. Por este motivo pareceunos unha idea interesante comprobar o seu comportamento no galego medieval e para ese fin, escollemos o verbo *chover* como exemplo ós verbos deste tipo².

2.- Debemos definir agora qué é o que entendemos por impersonalidade e para iso iremos vendo distintas propostas da historia da lingüística:

Valentí Fiol (1987) dinos o seguinte con respecto ó sistema latino:

"El sujeto puede no expresarse: [...] 2. Con expresiones impersonales en 3ª persona de singular, como *tonat*, *truenas*, *pluit*, *llueve*, *pugnaret*, *se lucha*." (p. 8)

¹ Este traballo foi feito no marco do Proxecto de Gramática Histórica da lingua galega, desenvolvido no Instituto da Lingua Galega e financiado pola Dirección Xeral de Política Lingüística da Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia.

² Para este estudio tivemos en conta tanto a prosa como o verso. A relación de textos analizados indícase ó final do artigo.

Roca Pons (1965) fai unha caracterización deste tipo de verbos referíndose xa ó español actual baixo as seguintes palabras:

"Dans les expressions équivalentes d'autres langues, comme *il pleut* en français, *it rains* en anglais ou *es regnet* en allemand, la situation semble un peu défective, parce qu'on peut parler dans ces cas d'une sorte de sujet formel. Mais, évidemment, on ne peut pas demander qui fait l'action exprime par le verbe et, puisque les verbes sont intransitifs, on ne peut pas essayer la preuve de la construction passive" (p. 251)

Para o galego actual podemos tomar como referencia estas palabras de Álvarez Blanco, Regueira Fernández e Monteagudo (1994):

"Normalmente, en galego non existen marcadores de suxeitos gramaticais vacíos como p. ex. no inglés, *it rains*, 'chove' [...]" (p. 521)

Estas tres propostas están dentro dunha perspectiva tradicional e mencionan unicamente a ausencia dun suxeito que nalgúñas linguas se manifesta por medio dunha partícula de apoio.

Máis anovadora resultou no seu momento a aportación de Tesnière (1969) ó introducir o concepto de valencia verbal e por conseguinte concederlle ó predicado un status que ata o momento non tiña: o de ser a principal función da cláusula á que se subordinan as demais funcións, rompendo así a dicotomía suxeito-predicado da gramática tradicional. Con respecto a este tipo de verbos di o seguinte:

"Les verbes sans actants expriment un procès qui se déroule de lui-même, sans que personne ni rien y participe. C'est essentiellement le cas de ceux qui désignent des phénomènes météorologiques. Ainsi dans la phrase latine *pluit*, 'il pleut', le verbe *pluit* dépeint une action (la pluie) sans actant. Le stemma se réduit ici à un simple noyau, puisque, faute d'actants, il ne saurait y avoir de connexion entre ceux-ci et le verbe." (p. 106)

A estas tentativas de análise hai que engadir un novo factor: podemos estar ante unha cláusula que teña un claro suxeito e sen embargo este non sexa o axente do predicado (ex.: *Cantar polas mañás é gratificante*). Evidentemente unha cláusula de infinitivo non pode realizar a función semántica de axente, o cal dá lugar a un novo

tipo de impersonalidade paralela á sintáctica e que Rivas e Rodríguez Espiñeira (1997) definen do seguinte xeito:

"A partir de lo anterior, parece evidente que bajo una misma etiqueta se están agrupando aspectos susceptibles de ser desglosados, dado que, según los casos, las formulas citadas pueden remitir a muy diferentes estratos de análisis. Adoptando una perspectiva distinta de la académica, en la línea de Moreno Cabrera (1991)³, podemos distinguir entre impersonalidad semántica e impersonalidad sintáctica. La primera puede consistir en la ausencia de 'agente' [...] o bien en el valor genérico que se asigna a la cláusula a través de diferentes elementos, como la flexión verbal o ciertos indefinidos [...]. La segunda consiste en la ausencia del argumento sujeto [...] y no excluye la impersonalidad semántica sino que puede ser compatible con ella." (p. 20)

3.- Despois de ter elaborado este pequeno marco teórico sobre qué é o que entendemos por impersonalidade podemos xa centrarnos no corpus seleccionado para ir analizando os distintos contextos nos que aparece o verbo *chover*.

Comezaremos falando da impersonalidade sintáctica na que Rivas e Rodríguez Espiñeira (1997) inclúen este tipo de verbos:

"Algunos verbos, sobre todo de fenómenos meteorológicos interpretados en sentido literal, no seleccionan ningún argumento. Son los verbos que la gramática de valencias denomina *avalentes*".

Vexamos entón cales son os exemplos nos que si hai unha clara impersonalidade sintáctica:

I.-

- a) - "que en aquel monte fogo s'acendeu
mui grande, e toda a terra tremeu,
e choveu tan muito come no mayor" (CSM: 307)⁴
- b) - "E fezo ventos mui grandes / e começou de chover
e alampos con torvões / des i coriscos caer," (CSM: 311)
- c) - "E pois sairon da vila, / muy preto daquel lugar
fillou-ss'a chover mui forte, / e ouveron a entrar

³ Nesta cita as autoras fan referencia ó primeiro volume da obra *Curso universitario de lingüística general*.

⁴ Citamos en primeiro lugar o nome da obra consultada e en segundo lugar o número de cantiga (para os exemplos extraídos das *Cantigas de Santa María*) ou o número de páxina para o resto das obras, todas en prosa.

*con coita ena eigreja, / e des i ant'o altar
se deitaron.*" (CSM: 278)

d) - *"por cousa prouada que da maneyra que neua et choue em terra
de Maurítana // hu nasce aquela fonte, que desa guisa cresce ou
myngo o Njlo; // et despoys que sal daly et chega aaterra das areas,"*
(GEG: 176)

e) - *"mentes Noe cōmo avya ja tēpo que nō chouera, et abrio afeestra
da arca // et enviou ocoruo por que se terra ou aruore ou algũa ou-
tra cousa achase // descuberta da agoa que pousasse em ella"* (GEG:
43)

f) - *"Et da hũa parte desçenderō as // agoas do çeo et choueou
quareenta dias et quaréenta noytes;"* (GEG: 41)

g) - *"Et ajnda achamos escritos mays sobre esta rrazom das nuves:
ēnos quaes // dizia que despoys queo mūdo fora criado ata odeluvio
que nūca choueou."* (GEG: 46)

h) - *"Et este ano // choueou en terra de Gascona vna çeueyra que
semella grāas de trigo, se nō // que era mays meuda ia quanto."*
(TCX: 15)

i) - *"Et // erā as saetas tã espessas et os dardos que alcançauā os hūus
aos outros que semellaua // que chouja, quando choue moyto
espresso."* (CTG: 378-379)

l) - *"Tanto que fuy manāa, fezo o sol muy claro et muy bōo, et despois
cōmeçou d'escu // rezer et de chouer et uentar muyto, et todos
andauā mollados et anoiados."* (CTG: 519-520)

m) - *"Et as rruas erā moy grādes, de hũa parte et da outra, et erā
feytas per grande engeño, // et erā de suso cubertas de bóueda, et juso
erā estradas per poyaes de boa pedra laurada, // que ia tãto nō
chouja que home y podesse mollar o pe"* (CTG: 231)

En calquera dos exemplos sinalados non hai posibilidade de atopar un suxeito xa que responden perfectamente ó comportamento xeral dos verbos de fenómeno meteorolóxico: ausencia total do primeiro actante verbal.

4.- Paralelamente ós exemplos sinalados anteriormente, atopamos outra serie de exemplos nos que é difícil falar de impersonalidade sintáctica porque é posible atopar un segmento ó que se lle poida asignar a mencionada función. Vexamos entón os exemplos⁵:

⁵ Non teremos en conta a división entre suxeito explícito e suxeito implícito posto que isto non é un impedimento para rexeitar como impersonais as estruturas sinaladas.

II-

a). "et cōmo et por qual rrazō o mar he // alto, et o mūdo onde esta et quen o sofren, et cōmo sayē os ventos, // et cōmo chouē as nu(u)es, et as estrelas cōmo se mouē ēno ceo et // a vertude d'elas, et outras cousas moytas que seeriã grã maravilla // de contar" (HT: 186)

b). "Estas cousas que avemos ditas son as gearações do ceo et da terra de // quando forō criadas ēno dia enque Deus criou oceo et aterra, et outrosy // todaslas aruores et as eruas que naçessem en ella nē leuasem semente // nē froyto, ca nō chouera Deus ajnda sobrela façe da terra, nē era ajnda // estonçes feyto o omē que a laurase;" (GEG: 5)

c). "et cōmo et por qual // rrazō o mar he alto, et o mūdo hu está et quen o sofre, et cōmo saē os uētos, et cōmo choue as chuujas, et as estrelas cōmo sse mouē ēno ceo et a uertude delas, et outras // cousas moytas que seria grã detēemento et grã marauilla de cōtar." (CTG: 425)

d). "Aquela noyte sofrerō os da oste moy grã coyta et moy grã traballo en seu rrayal, // ca a noyte foy moyto escura, et fezo trōos et lós-tregos et uēto moy forte, et choufa // moy rrēgeament." (CTG: 392)

e). "Mais enton o dem", en que todo mal jaz, trouxe tan gran vento como quando faz mui grandes torvões e que quer chover." (CSM: 74)

f). "Et por esto et por aquilo // que avemos contado que elles quiserã fazer aos angeos em casa de Loth, // foy Deus cōtra elles moy sanudo, et choueio sobre elles et sobre toda sua // terra fogo ardente," (GEG: 210)

g). "que segundo diz mēestre // Pedro sobre este lugar et outros cō el, ata este deluvio passado nō forō // outorgadas ao omē nēgūas anjmalias que comesse, et mādou lle que // ofezesse agyña, que acabo de sete dias daquel enque el esto mādaua, // trageria odeluvio et choueria sobrela terra quareēta dias et quareenta noytes, // et destroyria de sobre afaçe da terra todas quantas cousas El fezera." (GEG: 38-39)

5.- Cabeza Pereiro (1997), Cidrás Escáneo (1992), Rivas e Rodríguez Espiñeira (1997) establecen entre outros, tres criterios básicos á hora de caracterizar a función sintáctica de suxeito: a concordancia co predicado, a marca de caso e a orde de palabras. Calquera dos segmentos salientados en negriña cumpre isto: concordan en terceira persoa co predicado, non van introducidos por preposición e están colocados despois do predicado⁶. Segundo López Meirama (1998)

⁶ Neste caso estoume referindo ós exemplos II-a, II-b e II-c nos que o suxeito aparece dunha forma explícita na cláusula do verbo *chover*. Para o exemplo II-e hai que

correspóndese co que ela denomina como orde marcada fronte á orde básica que sería a formada por suxeito-predicado-complemento(s).

Estes criterios poden ser aceptables para algúns exemplos pero para outros poden ser discutibles; polo tanto, coidamos preciso facer unha análise polo miúdo de cada un deles para comprobar qué de certo pode haber na información anterior.

Os exemplos II-a, II-b, II-f e II-g coidamos que son os menos conflictivos á hora de asignarlles a función de suxeito. Podemos aceptar sen ningún tipo de dúbida que *Deus, as nuves* e o pronome persoal *el* (parece evidente que está facendo referencia a Deus e ó momento da creación do mundo) ocupan a mencionada función.

Nos exemplos restantes as cousas mudan posto que hai aspectos que é preciso clarificar moi ben para poder asignar esta función. No exemplo II-c hai unha evidente falta de concordancia que nos fai pensar noutras posibilidades ademais de na de suxeito. Poderíamos pensar na posibilidade dun obxecto interno tendo en conta a proposta de Rivas (1996)⁷ na que di que nestas estruturas hai un predicado e un complemento formados por dúas palabras co mesmo lexema e como factor decisivo coloca o seguinte:

[...] esa vinculación semántica está formalmente avalada por la identidad lexemática del verbo y el objeto" (p. 44).

Ó lado disto tamén di que esta función adoita aparecer en construcións biactanciais con verbos intrinsecamente medios e ademais o complemento vai nunha frase nominal modificada. Para isto cita exemplos como: *"Morir (una muerte gloriosa), pelearon un encarnizado combate, caminaron la senda más peligrosa, etc."*. Examinado todo isto podemos desbotar esta hipótese posto que a estrutura do noso exemplo non garda ningún tipo de relación coa estrutura propia dos obxectos internos.

Coidamos que é máis viable para este caso a hipótese de Lope Blanch (1981) cando di o seguinte:

"Los verbos que expresan los fenómenos de la naturaleza, llover, tronar, diluviar, etc. no ofrecen propiamente posibilidad de que se les atribuya un sujeto gramatical, gracias a su especial significado

ter en conta que a partícula /que/ (interpretada por nós como un relativo) non ten máis posibilidades que a de encabezar a subordinada.

⁷ "Tradicionalmente, los segmentos implicados en estas formulas transitivas han sido divididos en las dos clases semánticas de objeto externo y objeto interno" (p. 40).

de hechos naturales [...] Realmente, en estos verbos lo que hay es un sujeto interno, sacado de su propia raíz; así, 'la lluvia es la que llueve y el trueno es el que truena'⁸ (p. 39)

Ó lado desta afirmación debemos ter en conta outra na que o autor di que estes verbos de fenómeno meteorolóxico son formas derivadas dun substantivo: *chuvia-chover*, *neve-nevar*, *trono-tronar*,...

Seguindo a liña deste autor parece lóxico pensar que *as chuujas* que aparecen no exemplo son as desencadeantes da acción do verbo *chover* e a falta de concordancia non nos impide pensar na posibilidade de que sexa o suxeito, ou mellor dito, o suxeito interno. En todo caso a falta de concordancia pode vir condicionada por outros factores como o de dar maior énfase ó suxeito ou á enorme tendencia a que o verbo vaia en terceira persoa de singular.

No exemplo II-d atopámonos fronte a tres construcións coordinadas polo conxunción *et*. Fáltanos saber agora se esta partícula une estruturas iguais ou se hai algunha diferenza entre elas. Se estamos ante o primeiro caso o substantivo *noyte* actúa como suxeito dos tres predicados, aínda que tamén é posible que sexan estruturas diferentes e, deste xeito, non habería máis que unha simple impersonalidade sintáctica. Calquera das dúas hipóteses parece razoable, polo que, a lectura que se faga deste exemplo condicionará unha posibilidade ou outra.

O exemplo II-e amosa outro punto conflictivo: ¿como debemos interpretar a partícula /que/ presente na súa estrutura?

Alarcos Llorach (1992) diferencia tres tipos de *que*: /que/¹, /que/², e /que/³. Dos dous primeiros di o seguinte:

"La conjunción /que/¹ transpone la oración al nivel inferior de elemento de oración, confiriéndole la función que desempeña normalmente el nombre; el relativo /que/², con análogo procedimiento, le confiere la función cumplida en general por el adjetivo" (p. 261)

O /que/³ é o que se dá en segmentos como: *Come máis pan que queixo* e chega á conclusión de que garda una certa relación coa conxunción copulativa *e*. Evidentemente existe unha diferenza: a conxunción copulativa une elementos co mesmo grao de cuantificación mentres que a forma /que/ une elementos contrapostos.

⁸ Estes exemplos son extraídos do *Manual de gramática española* de M. Seco, p. 186.

Segundo a nosa interpretación a partícula deste exemplo correspóndese co segundo /que/ de Alarcos. Teñamos en conta un posible hipérbato e entón a nosa lectura podería ser a seguinte:

*"[Mais enton o dem', perverso e chovedor,
trouxe tan gran vento como quando faz
mui grandes torvões]"*

Conmutando as dúas cláusulas por dous adxectivos e gardando a orde que nos parece a correcta evidentemente estamos ante dúas cláusulas de relativo nas cales a forma /que/ desenvolve unha determinada función sintáctica. Podemos logo concluír afirmando que na cláusula na que está o verbo *chover* hai un claro suxeito sendo este o relativo e sendo o seu antecedente o substantivo *o demo*.

Feita esta pequena análise e tendo en conta que o grao de dificultade dos exemplos é moi variado (e por conseguinte a súa interpretación), podemos concluír afirmando que non hai impersonalidade sintáctica en ningún deles.

6.- Deixamos para o final o seguinte exemplo no que hai unha clara estrutura causativa que debemos analizar polo miúdo para ver qué funcións conviven no seu interior:

III-

- a) - *"Como Santa Maria fez en Xerez chover por rogo dos pecadores
que lle foron pedir por mercee que lles dêsse chovia."*
(CSM: 143)

Regueira (1998) comeza salientando a extraordinaria complexidade tanto sintáctica como semántica deste tipo de estruturas para seguidamente darnos esta definición do que é a causatividade:

"Para o seguimento do que se expón a continuación, abonda con indicar que unha das principais características desta construción é a existencia nelas dunha dobre axentividade, xa que nun enunciado como *Xoán fixo saí-lo can* temos por unha parte un instigador da acción (*Xoán*), que denominamos Axente Causante, e mais un Axente da acción expresada polo infinitivo (*o can*), que chamamos Axente Causado, e que realiza a acción instigado ou obrigado polo Axente Causante" (p. 649).

Na mesma liña está a definición de Moreno Cabrera (1991):

"Una oración es causativa cuando tiene dos 'agentes': Uno que provoca una acción y otro que lleva a cabo esa acción. Un verbo transitivo o intransitivo puede pasar a ser causativo mediante algún proceso morfológico o sintáctico" (p. 480).

Tanto en galego medieval como no actual empregamos un proceso sintáctico para expresar a causatividade coa axuda do verbo auxiliar *facen* e en canto ó número de actantes hai o aumento dun nestes casos. ¿Podería influír dalgún xeito esta afirmación no caso que nos ocupa? Evidentemente que si e para demostralo vexamos as seguintes palabras de Moreno Cabrera da súa obra xa mencionada:

"El otro caso extremo es aquel en el que el verbo de partida es cero-valente; si convenimos en que 'llover' es un verbo cero-valente [...], es decir, que no requiere ningún argumento (aunque pueda regir alguno; [...]), entonces al aplicar el proceso de causativización a este predicado vamos a obtener un predicado 0 + 1 valente, es decir, monovalente" (p. 481).

Volvendo ó noso exemplo coidamos que non hai dúbida en que *Santa Maria* é o novo argumento procedente da estrutura causativa e este novo argumento é o axente causante do predicado *fez cho-ver*⁹.

Certamente poderíase pensar que este axente causante atinxe de xeito independente a cada un dos dous verbos sen embargo debemos ter en conta que afecta de forma conxunta ós dous como un único predicado (un predicado derivado).

Dito isto coidamos que non hai motivos suficientes como para outorgarlle ó verbo *chover* un suxeito propio posto que este suxeito se refire ó que mencionamos como predicado derivado e, por conseguinte, coidamos que ten un comportamento semellante ós exemplos nos que hai unha clara impersonalidade sintáctica (apartado 3).

7.- Debemos ver agora se hai a posibilidade dunha impersonalidade semántica. Certamente non tódolos suxeitos teñen o trazo [+animado] pero si que se comportan dunha forma unitaria en canto á animación posto que nos casos en que hai un suxeito [-animado]

⁹ Nas propostas lingüísticas máis recentes preténdese delimitar o campo das funcións sintácticas fronte ó campo das funcións semánticas sen embargo estas últimas seguen tendo aínda moito peso e isto vese claramente á hora de tratar o tema da causatividade. Por este motivo vémonos obrigados a facer referencia á axentividade nunha caracterización puramente sintáctica.

non se aprecia ningunha diferenza de comportamento con respecto ós anteriores, froito dunha posible personificación. Fáltanos saber agora se son os axentes ou se en realidade ocupan unha función semántica totalmente diferente. Rivas e Rodríguez Espiñeira (1997) din o seguinte:

"Sin embargo, estas formaciones¹⁰ podían ya en latín aparecer con un argumento referido a divinidades presentadas como 'causa' del proceso (*Iuppiter fulgurat*). En romance, los empleos causativos de estos verbos proliferan con posterioridad a las etapas medievales" (p. 21)

Segundo esta interpretación os suxeitos salientados non se corresponden co axente do predicado senón co seu causante. Deste xeito poderíase pensar nunha posible impersonalidade semántica.

Por outra banda está o punto de vista de Alarcos (1992):

"V- La noticia es divulgada por los periódicos. [...]"

VI- La noticia es falseada por ciertos indicios. [...]"

Si se arguye que estos términos adyacentes presentan valores semánticos diferentes a los que se encuentran en los de las oraciones V (es decir, que por ciertos indicios [...] no indican 'agente', sino 'causa', etc.) se ha de observar que tales diferencias non son gramaticales, sino puramente de sustancia." (p. 168-169)

Unha vez examinadas as aportacións de Rivas e Rodríguez Espiñeira (1997) por unha banda e de Alarcos Lorach (1992) pola outra decantámonos pola segunda proposta dado que a fronteira que separa o axente da causa dun proceso non abonda para dicir que estamos ante unha impersonalidade semántica: en calquera caso hai unha entidade que provoca a acción de *chover*.

8.- Concluimos entón rexeitando os dous tipos de impersonalidade para os exemplos IIa-g xa que non atopamos ningún impedimento á hora de aplicar as funcións de suxeito e axente ós segmentos analizados.

A etapa medieval é unha clara mostra dos importantes cambios que se produciron na nosa lingua nos apartados da fonética, fonoloxía e morfoloxía. Con este traballo e cos exemplos que nel fomos salientando podemos afirmar sen ningún tipo de dúbida que na sintaxe tamén se deron cambios moi importantes.

¹⁰ Estanse referindo ós verbos de fenómeno meteorolóxico.

Esta proposta céntrase nun tipo concreto de predicados: os que están ocupados por un verbo de fenómeno metereolóxico e a través deles vemos como no medievo aínda se lles trataba de dar unha orixe a este tipo de fenómenos tentando buscarlles un axente creador. Co paso do tempo esta información comezouse a considerar redundante e innecesaria. Este cambio inflúe directamente na sintaxe xa que a metereoloxía e os verbos relativos a ela van perdendo toda posibilidade de levaren un suxeito e un axente.

Corpus analizado

- CTG = *Cronica Troiana*, Ed. de R. Lorenzo, disposta pola Real Academia Galega, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1985.
- GEG = *General Estoria (versión gallega del siglo XIV)*, Ed. de R. Martínez López, Universidade de Oviedo, 1963.
- HT = *Historia Troyana*, Ed. K. M. Parker, Santiago de Compostela, CSIC (Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos), 1975.
- TCX = *La Traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*, Ed. de R. Lorenzo, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos, T. I, 1975; II, 1977.
- CSM = Alfonso X, O Sabio, *Cantigas de Santa María*, Ed. de W. Mettmann, Acta Universitatis Conimbrigensis, V Vols., Coimbra, T. I, 1959; T. II, 1961; T. III, 1964; T. IV, 1972. Cito pola edición facsímile, 2 Vols., Vigo, Xerais, 1981.

Bibliografía

- Alarcos Llorach, Emilio (1992): *Estudios de gramática funcional del español*, Biblioteca Románica Hispánica, Editorial Gredos, Madrid, 3ª Ed.
- Álvarez Blanco, Rosario et alii (1994): *Gramática galega*, Galaxia, Vigo, 5ª Ed.
- Cabeza Pereiro, Carmen (1997): *Las completivas de sujeto en español*, Universidade de Santiago, Lalia, Serie Maior 4, Santiago de Compostela.
- Cidrás Escáneo, Francisco A. (1992): "Sobre a función da concordanza. Consideración a propósito das concordancias verbais anómalas", *Verba* 19, pp. 41-53.

- Gili Gaya, Samuel (1973): *Curso superior de sintaxis española*, Vox, Barcelona, 11ª Ed.
- Lope Blanch, Juan M. (1981): "Unidades sintácticas (recapitulación)", *RFE*, LXI, 1/4, pp. 28-63.
- López Leizán, Clemente (1998): "Apuntamento sobre a función de suxeito nas sete cantigas de amigo de Martín Codax" en Couceiro, Xosé L. & Fontoira, Lydia *Día das letras galegas 1998. Martín Codax, Mendiño e Johán de Gangas*, Universidade de Santiago, pp. 121-132.
- López Meirama, Belén (1997): *La posición del sujeto en la cláusula monoactancial en español*, Universidade de Santiago, Lalia, Serie Maior 7, Santiago de Compostela.
- Moreno Cabrera, Juan C. (1991): *Curso universitario de lingüística general*, Tomo I, Síntesis, Madrid.
- Regueira, Xosé L. (1998): "A construción causativa *fazer* + infinitivo na prosa galega medieval" en Kremer, Dieter (Coord.) *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, T. II, Galaxia, Vigo, pp. 649-659.
- Rivas, Elena (1996): "Construcciones de objeto interno en castellano medieval. Intento de caracterización", *Revista de Filología Románica*, 13, pp. 39-60.
- Rivas, Elena & Rodríguez Espiñeira, Mª José (1997): *La cláusula en castellano medieval: constituyentes funcionales*, Universidade de Santiago, Lalia, Serie Maior 5, Santiago de Compostela.
- Roca Pons, José (1965): "Le sujet et le predicat dans la langue Espagnole" *RLR*, XIX, pp. 249-255.
- Rojo, Guillermo (1978): *Cláusulas y oraciones*, Universidade de Santiago, *Verba* 14, Santiago de Compostela.
- Rojo, Guillermo (1979): "La función sintáctica como forma de significante", *Verba* 6, Santiago de Compostela, pp. 107-151.
- Tesnière, Lucien (1969): *Éléments de syntaxe structurale*, Éditions Klincksieck, Paris, (Deuxième édition revue et corrigée. Nouveau tirage).
- Valentí Fiol, Eduardo (1987): *Sintaxis latina*, Bosch Casa Editorial, Barcelona, 11ª Ed.

Cortizo Amaro, José Luis (1998), *O ghallego dos sete lughares. O ghallego que se falaba, e inda se fala, nos lughares de Rubillón, Taboazas, Liñares, Baíste, Penedo, Couso e Acebedo (concello de Avión, Ourense)*, Vigo, 428 pp.

A oportunidade de ler un libro de edición propia, como é o caso, resulta unha rareza pola ausencia de publicidade e mais pola dificultade para chegar a este tipo de publicacións, feitas á marxe das grandes editoriais. Dende aquí ofrecéuseno-la oportunidade de romper unha lanza por esta "autopublicación", que está á venda dende hai uns meses nunhas poucas librerías.

Dende o punto de vista do contido, tamén podemos falar de curiosidade, entre outras cousas, porque é moi reducido o número de descrições lingüísticas que tratan a fala viva fóra de publicacións académicas especializadas, quer revistas ou suplementos delas quer seccións específicas de grandes editoriais. Se mal non lembramos, son escasas as edicións de características similares.

A particularidade deste libro vén dada ademais polo uso dunha escrita que procura representa-lo galego destes sete lugares mediante a ecuación son = letra, como afirma o autor: "as palabras escribense sempre coas letras que representan (o millor posible) a súa pronunciación real (asegún as correspondencias sonidos-letras...)" (p. 9). Atopamos na redacción deste estudio dende vacilacións vocálicas (*cambear, lovar, pra, defrencia*) ata fenómenos propios da fonética sintáctica (*por castelanismo-las familias, cómo s'escriben, i estrémanse e numéranse*), pasando polo dígrafo da gheada (*ortrografia, lughares*), as opcións morfolóxicas específicas (plurais: *preposiciós, causales*; verbais: *tén 'teñen', vén 'veñen', contrai, contrán*) ou os castelanismos propios da fala (*sólo, parexas, mismo, ghallego*). Malia a que o autor afirma que se usan "todas-las normas ortográficas do Instituto da Lingua Galega e maila Real Academia Galega (9) que non vaian contra a norma anterior" (p. 9), a normativa oficial parece que só é unha guía restrinxida ás escollas ortográficas relacionadas coa acentuación, co uso de *b/v* e *h* ou coa utilización da segunda forma do artigo. Así se confirma cando o léxico especializado se revela, en numerosos casos, subsidiario da adaptación ou inclusión de palabras castelás (*sonido, adxetivo pero diptongo*, etc) ou cando bota man de usos dialectais (como o uso de *fala* co sentido de palabra ou locución, ou *oficio* por función, *decer, conocer*, etc), prescindindo das formas recomendadas dende o galego común.

Antes de poñernos a debulla-la estrutura do libro, debemos comentar que a maneira de explica-las cousas tamén está moi lonxe de calquera libro ou artigo especializados, xa que o autor ten unha expresión adaptada ó xeito

de falar que debe ser común no concello de Avión. Os xiros propios da fala cotiá acompañan contadas palabras técnicas, que cómpren para calquera tipo de descrición lingüística, arredándose con esta mestura do estilo da tradición lingüística galega actual. A falta de léxico especializado e mailos erros de redacción eivan e escurecen a exposición dos feitos lingüísticos, de maneira que a intención de simplificar bastantes explicacións deixa no lector unha impresión de vaguidade e pouca cohesión de ideas.

O traballo descritivo, que procura deixar constancia dos fenómenos lingüísticos máis xenuínos e máis comúns destas falas ourensás, distribúese en dous bloques desiguais: a *Gramática* e o *Vocabulario*.

No primeiro bloque gramatical, preséntasenos moi resumidamente a fonética, a ortografía, a morfoloxía e maila sintaxe. Seguindo a gramática galega tradicional, repásase primeiro o vocalismo, cunha breve descrición do sistema de sete vocais, o consonantismo, centrándose na representación da gheada, na simplificación ou vocalización dos grupos cultos latinos e na pronuncia "dos enes" (velar ou alveolar), as normas ortográficas, que xa vimos enriba, e o que o autor lle dá por chamar "Cambios na pronuncia", onde se inclúen diversos fenómenos relacionados con alteracións do vocalismo (harmonización vocálica, labialización e apócope) mais do consonantismo (vacilacións cr-br-fr/cl-bl-fl, rotacismo, variación -ng/-nc-) e fonética sintáctica (casuística da segunda forma do artigo, encontros vocálicos, simplificación de dúas consoantes, *i* antihiático, *i* por *e* e mais *e* paragóxico).

Logo introdúcese na forma e nos usos das diversas categorías gramaticais: substantivo (formación do feminino e do plural e sufixación), adxectivo (gradación e comparativo), artigo (o determinado, os seus alomorfos e algúns usos, o indeterminado, as correspondentes contraccións), pronome persoal (contraccións de *el*, usos das formas de cortesía e de *el*, os pronomes átonos coas contraccións, cos alomorfos do acusativo de 3ª persoa, coa colocación na frase, etc), pronome posesivo (formas e uso coa preposición *de* e no canto de locucións prepositivas), pronome demostrativo (formas, contraccións e uso co posesivo), pronome indefinido, pronomes relativos, interrogativos e exclamativos e numerais (facendo unha simple enumeración de formas).

A descrición do verbo, a máis extensa, segue claramente a exposición da gramática galega, comezando pola morfoloxía dos verbos regulares e polas alternancias no radical e seguindo coas formas irregulares que se contraponen ás escollas normativas. Céntrase o autor en diversas características específicas e pasa por riba todo aquilo que coincide co galego común, deixando constancia dos verbos que se conxugan coma na normativa oficial (*cab*er, *cr*er, *des*crer, *fac*er, etc) e detallando os tempos verbais con algunha particularidade (*and*uven e *est*uven, *dou*, *dec*emos, etc) e mais os participios irregulares. Aborda logo os usos dos tempos verbais, a correspondencia dos tempos perfectos casteláns cos simples galegos, as perífrases verbais e un interesante punto dedicado á repetición dun mesmo verbo, onde se expoñen diferentes casos coa súa explicación semántica (*gh*astar *gh*astei, *fac*ía *fac*ía, *cor*reu *por co*rrer, *canta que te canta*, *a bul*ir *a bul*ir).

Unha enumeración dos adverbios e das locucións adverbiais, das

conxuncións e locucións conxuntivas (clasificados ambos semanticamente), das preposicións e mais das interxeccións pechan este bloque gramatical canda un pequeno apéndice que resume as trece principais diferencias entre o galego "dos sete lugares" e o galego común.

Os trazos do *ghallegho dos sete lughares* que o autor nos presenta como particularidades fronte ó galego oficial pertencen a diferentes niveis e cremos que non son suficientes para delimitar ou caracterizar a fala obxecto de estudo. Uns coinciden con calquera fala galega, en canto que son propios da lingua informal (a non pronuncia dos grupos cultos ou do [-ŋ] final, o alomorfo da segunda forma do artigo despois de calquera palabra rematada en -s ou -r, a contracción do adverbio negativo *non* co pronome acusativo átono de terceira persoa, o *e* paragórico e mesmo o *i* antihiático). Outros como as formas *irmau*, *verdá-verdades*, *mallón-mallós*, *ladral-ladrás-ladrales*, *está peor ca pensaba*, *lle, vós falás-falabás...* teñen unha distribución dialectal dentro do territorio lingüístico, pero non apuntan especificamente á área que se está a estudar, malia que sexan individualizadoras fronte ó galego normativo.

No segundo bloque de *Vocabulario*, diferéncianse tres partes: vocabulario galego dos sete lugares-castelán, notas sobre a formación de palabras e vocabulario castelán-galego dos sete lugares.

Na composición do primeiro vocabulario o autor procurou por unha banda que a palabra e o seu significado sexan comúns (coñecidos alomenos por dúas persoas) e por outra excluí-los vocábulos recentes ou os que as persoas maiores "non sempre acordaron". Deste xeito, inténtase que o dicionario responda á fala de antes da guerra civil, depurando sobre todo novos castelanismos como *rastrillo* ou *arrastrillar*, pero tamén palabras galegas como *gallego* ou *malladoira*, que segundo o criterio do "acordo" son de incorporación recente.

Os castelanismos marcados cun *, que se engaden por existir de vello, clasifícanse como tales por estar ausentes dos dicionarios galegos que consulta o autor, pero esta pauta revélase insuficiente e ademais non se cumpre ata as últimas consecuencias xa que varios vocábulos alleos non levan asterisco (*mismo*, *blanco*, *aghazaparse* e *ghrasa*) porque se relacionan erroneamente con variacións fonéticas propias do galego (*dereita-direita* -e>i-, *acochar*-*aghochar* -c>gh-, *seixo-xeixo* -x>s-, etc).

Os apartados do dicionario están compostos pola entrada, que pode ir seguida das súas variantes, e mais pola acepción, na que se inclúe a categoría gramatical, a definición ou definicións (ordenadas segundo o criterio de maior uso), os exemplos, os sinónimos e mailas "locucións feitas". Cada unha destas partes represéntase con diferente tipo de letra, o que é de grande axuda.

As abreviaturas, relacionadas coas categorías gramaticais, e os símbolos empregados para este vocabulario, convenientemente expostos e explicados na presentación deste segundo bloque, cremos que están ben escollidos por seren de interpretación case intuitiva.

Parécenos accesorio que o autor explique que se pon como entrada o infinitivo do verbo ou que a entrada normal do adxectivo é a masculina sin-

gular acompañada, se é o caso, do feminino irregular, porque estamos afeitos a ver estas convencións en calquera dicionario moderno. Sen embargo, aínda que as explicacións do autor non sexan excesivamente científicas, si que cremos interesante a categorización dos verbos, non exenta de polémica mentres falte un estudio exhaustivo dos complementos que poden acompañar a cada caso, e, neste sentido, apreciamos que resultan útiles e orientativos os exemplos que ofrece o autor despois de cada definición.

Polo que toca á definición, calquera ten acceso a dicionarios, vocabularios, normas ortográficas, etc, cos que elaborar entradas integramente en galego, sen ter que recorrer exclusivamente ós dicionarios ou vocabularios científicos do castelán. O autor desbota face-las definicións co galego "dos sete lugares" e non ten en conta o outro galego, o normativo, tomando como patrón culto o castelán. Este caso retrotraenos ós primeiros estudos lingüísticos de campo que se fixeron en Galicia, alá polos anos setenta, e ós dicionarios anteriores a esta década, cando tamén se cría que o galego non valía para definir porque non se entendía, só era válido para deixar constancia das súas curiosidades. Dende o noso punto de vista, isto non desmellora o traballo, pero si que o deixa un pouco coxo ó non ofrecer ningunha explicación alternativa coherente.

A exemplificación que se fai das entradas, á parte de especifica-la construción de complementos que teñen os verbos e de ofrecer un contexto de uso para a palabra definida, emprégase para afina-lo significado do vocábulo cando este non está claro na definición e mais para ofrecer usos figurados cando a definición é suficientemente explicativa. A seguir, para non poñer unha serie de sinónimos concretos, resulta bastante operativo utilizar palabras que representan unha familia de significado próximo (por exemplo con <FORTE> englobábase <ATROPADO, REXO, TALUDO, VICIOSO>). Sen embargo, a maior riqueza deste vocabulario atopámola no elevado número de frases feitas e locucións que o autor inclúe nas entradas.

A seguinte parte, "Feitura de falas novas", aborda resumidamente a composición de palabras e presenta unha breve serie productiva de prefixos e sufixos, clasificados polo tipo de palabras que se crean, que se acompañan de significado e de exemplos concretos. E remátase o volume cun Vocabulario castelán-galego, complementario do vocabulario principal, no que atopamos a inclusión de palabras acoutada a un representante por cada familia léxica. Trátase en todo caso de reduci-lo número de entradas para centrarse nas correspondencias dunha palabra castelá co "ghallegho dos sete lugares", quer dende o punto de vista de que "pode ir no sitio", quer engadindo expresións deste galego que lle achegan máis matices á entrada. Prescinde o autor das exclamacións, interxeccións e frases proverbiais, á vez que completa moitas entradas con locucións.

Cóñcese a falta de lectura de obras tan importantes coma a *Dialectoloxía da lingua galega* do profesor Francisco Fernández Rei, referencia inescusable para calquera estudio sobre as falas galegas. Ademais, a calidade do traballo nas partes dedicadas a Vocabulario xustifícase pola cantidade de Dicionarios e Vocabularios manexados polo autor. Na parte gramatical sería

de grande utilidade consultar artigos recentes, relacionados coa descrición dialectal e gramatical do galego dunha área xeográfica determinada. E aínda que a lectura de *Perífrasis verbales en el gallego actual*, de Guillermo Rojo, é fundamental para abordar este punto relativo ós verbos, cremos que se deberían de ter consultados autores como Antón Santamarina ou Francisco Gondar, entre outros.

O peculiar e reiterado obxectivo que persegue o autor con este libro parécenos case inalcanzable. Non cremos que sexa posible desenterrar dunha maneira completa e fiable a fala de hai sesenta anos. Hoxe por hoxe, os falantes dos que o autor botou man para face-los cuestionarios e as entrevistas teñen mudado o seu xeito de falar. É certo que non falan igual cá xente nova, pero iso non é máis có resultado dun proceso de acomodación parcial e necesaria a modismos e novos xeitos de dicir e nomea-las cousas, que se desenvolve dende o nacemento ata a vellez. A todos se nos ten presentado nalgún momento unha palabra ou frase feita que a xente maior afirmaba dicir antes e que agora ten esquecida. Temos comprobado que para recoller todo o que lle vai acordando a unha persoa sobre cómo falaba antes fan falla anos e anos de anotacións continuas que nunca rematan. Case nos quedaríamos co que nos dixo hai varios anos unha señora maior de Redes (Ares): "Nós falábamos así polo ese, pero eso pasou todo, foise", e non se enganaba moito, porque dunha gravación de máis dunha hora, a penas tiña dous casos de seseo espontáneo.

O estudio da lingua viva baséase en cadeas sonoras irrepitíbles. Non temos gravacións de principios de século, e non podemos afirmar que a fala de entre 1900 e 1936 sexa igual á que hoxe teñen as persoas maiores que naceron por aqueles anos. Simplemente porque se recoñecemos que a lingua dos máis novos de hoxe é diferente á das capas anciás da poboación, tamén deberemos admitir que a lingua dos nosos avós non era igual á dos nosos bisavós. E aquí lembramos que en moitos casos os nosos maiores téñennos declarado que os seus "vellos" falaban mellor o galego ca eles, translucíndose deste comentario a percepción da diferenza entre o que eles falan ou falaron e o que lles oíron ós seus ascendentes.

Fóra desta pretensión, un tanto idealista, o equilibrio do traballo repousa no traballo lexicográfico, que, malia a ser sinxelo, cumpre os obxectivos de deixar constancia do corpus léxico propio destes lugares. Sen embargo, a descrición gramatical merece ser completada e retomada para facer máis accesible un bo número de explicacións.

En resume, resultounos moi grato ter noticia desta descrición da fala de varios lugares de Avión a través dunha edición de autor, que aínda que poida ser mellorable en moitos aspectos, merece tódolos respectos polo esforzo e polo traballo que se aprecia ó longo de todo o libro.

XOSÉ MANUEL PÉREZ SARDIÑA

Francisco Dubert García (1999): *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Anexo 44 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade. 249 p.

A investigación universitaria sobre a lingua galega tivo unha marcada inclinación, sobre todo nos seus primeiros tempos, cara á dialectoloxía. Esta orientación obedecía ás circunstancias históricas: eran os traballos que se necesitaban para describi-la lingua falada e, a partir de aí, elaborar instrumentos lingüísticos (vocabularios, métodos, gramáticas, dicionarios...) que contribuísen á normalización social do galego. Nese pulo producíronse moitas memorias de licenciatura e varias teses de doutoramento; eran as coñecidas coloquialmente entre os lingüistas como "teses de fala", e que comprendían xeralmente unha descrición máis ou menos detallada da compoñente fónica (cunha parte de fonética histórica) e da morfoloxía nominal e verbal. Sirvan como exemplos dúas das máis ricas en informacións lingüísticas, a de Santamarina (1973) e Porto Dapena (presentada en 1971, publicada en 1977).

Pasada a década dos anos 70, a lingüística galega diversificouse, para atender novas necesidades. Os principais aspectos da variación local estaban recollidos no *Atlas Lingüístico Galego*, que se empezou a publicar máis tarde (Instituto da Lingua Galega 1990-1995), polo que se foron deixando de producir estudos baseados no galego falado, fóra dalgún traballo específico ou dalgunha memoria de licenciatura. A única "tese de fala" presentada despois dos primeiros anos 80 (Regueira 1989) mantén aínda no fundamental a estrutura dos modelos anteriores, pero xa presenta un contido diferente porque estaba destinada a completa-la descrición gramatical do galego. A partir deses anos foise estendendo a impresión inxustificada de que a dialectoloxía da lingua galega é unha vea esgotada. Pero o feito de que existan estudos dialectolóxicos de excelente calidade non quere dicir que non se poidan (e deban) producir traballos innovadores neste eido. Unha proba é o libro de Dubert García que estamos a comentar.

Aspectos do galego de Santiago de Compostela é unha versión algo retocada da tese de doutoramento do autor, presentada en 1998 na Universidade de Santiago de Compostela. Despois dunha introducción (sección A, pp. 15-27), que comprende unha pequena descrición do marco histórico e social da área estudada e unha breve exposición dos presupostos teóricos e da metodoloxía utilizada, o traballo divídese en dúas grandes partes: o "Sistema fonolóxico" (sección B, pp. 29-77) e "Morfoloxía e sintaxe" (sección C, pp. 79-233), para rematar cunhas "Conclusións" (sección D, pp. 235-241) e coa bibliografía. A sección C, a máis extensa, está dividida segundo as clases de palabras tradicionais, e atende fundamentalmente a cuestións de morfoloxía.

Pola información lingüística contida, polo método de recollida e tratamento dos materiais lingüísticos e pola súa estrutura, este traballo preséntase como unha continuación das "teses de fala" aludidas máis arriba. Segundo o autor, "este traballo ten, ante todo, un interese descritivo, e a este interese subordínanse tódolos outros recursos teóricos que empreguemos" (p. 16). Os dous obxectivos principais son: "enriquecer o extenso coñecemento que xa posuímos da variación dialectal do galego" e tamén "abrir novos camiños nos modos de descrición da variación dialectal do galego" (p. 16). Ambos se ven satisfeitos sobradamente. Por unha parte, o lector interesado encontrará detalladas descrições do comportamento fónico e morfolóxico dos falantes santiagueses. E por outra, incorpora elementos novos relevantes.

Nas "teses de fala" anteriores, seguindo os procedementos da dialectoloxía tradicional, buscábase a información dos falantes máis "puros" ou enxebres, menos contaminados polas influencias exteriores e pola cultura urbana moderna. Por esa razón seleccionábanse informantes de certa idade, cun nivel de escolarización reducido e que naceran e viviran toda ou case toda a súa vida no lugar. Este perfil convíña de maneira moi especial ós dialectólogos galegos, que procuraban materiais lingüísticos que tivesen a menor influencia posible do español. Isto respondía, daquela, ás necesidades do momento, de acordo co criterio purista que preside a codificación do estándar galego. Daquela, os espazos urbanos, máis ou menos castelanizados, non interesaban de maneira especial ó lingüista. A realidade lingüística que se describía aparecía así máis homoxénea, atendendo á capa de poboación que presentaba unha maior enxebreza, pero en pago resultaba simplificada, xa que se eliminaba a variación social, etaria ou de tipo de hábitat.

Xustamente neste aspecto é onde encontramos unha das innovacións máis suxestivas deste traballo. Francisco Dubert escolle informantes con idades comprendidas entre os 16 e os 82 anos, con diferentes graos de instrución escolar (desde informantes analfabetos ata outros con estudos universitarios) e, sobre todo, inclúe un número importante de falantes do medio urbano. Este abano de informantes permítelle efectuar numerosas e interesantes observacións sobre a variación lingüística entre os ámbitos rural e urbano e entre os diferentes grupos etarios, enriquecendo a descrición lingüística con observacións sobre a asociación de certos trazos con determinados grupos sociais, como as *aspiracións* (p. 73), a labialización das vocais átonas (p. 40), a paragoxe e a epéntese (p. 41), os plurais do tipo *animais* (p. 95-96), a terminación *-dade* (p. 103), a forma do artigo *-lo(s)*, *-la(s)* (p. 108-109), certas colocacións do pronomes persoal átono (p. 162), a variante preposicional *para* (p. 229-230), etc. Ó longo de todo o libro pode rastrexarse tamén a influencia, xa notable, do modelo estándar do galego sobre o repertorio lingüístico de certos grupos urbanos.

Tal vez un dos poucos reproches que lle poidamos facer a este traballo sexa o de tratar de maneira relativamente marxinal este tipo de datos. O autor dálle preferencia á variación diatópica e á descrición das diferentes variantes encontradas, manténdose nunha liña máis achegada ós traballos previos sobre o galego doutras comarcas. Aínda así, apunta numerosas informa-

cións que fan desexar un traballo de dialectoloxía social no concello de Santiago de Compostela.

Fronte ás descricións da fala viva realizadas anteriormente, nas que predomina unha concepción estruturalista clásica da lingua, Dubert presenta unha descrición do sistema lingüístico realizada desde perspectiva xerativa, que o autor se esforza en conciliar coas ideas e os procedementos desenvolvidos pola dialectoloxía e a sociolingüística variacionista (coma os mostrados en Chambers e Trudgill 1980). Mais conxugar ambas perspectivas non resulta doado, xa que a gramática xerativa e os estudos sobre a variación obedecen a obxectivos diferentes e a achegamentos ó feito lingüístico realizados desde presupostos non coincidentes. Non se dispón dun modelo teórico e dun aparello expresivo capaz de explicar asemade ambos aspectos do funcionamento do(s) código(s) lingüístico(s) na comunicación na sociedade. Dubert trata de establecer unha ponte, partindo "de que cada individuo ten interiorizada unha gramática, e esa gramática contén formas en variación; polo tanto, e desde un punto de vista absolutamente sincrónico, non se dan interferencias entre linguas funcionais, senón uso de distintas posibilidades que a gramática lle ofrece ó falante" (p. 19). A partir de aí establece regras que permiten derivar as variantes observadas a partir de bases abstractas unitarias para cada falante, coma a que deriva opcionalmente os segmentos /s/ e /T/ a partir dun /T/ subxacente (p. 64), ou a que considera as formas *ermán* e *ermano* como variantes dunha mesma variable morfolóxica (p. 91), entre outras varias. Ó meu modo de ver, o presuposto dunha única gramática a disposición de cada falante está insuficientemente xustificado, e por outro lado conduce a ter que establecer numerosas regras arbitrarias que configuran unha gramática moi pouco restricta.

Non obstante, estes aspectos non impiden o aproveitamento desta detallada e completa descrición da variación diatópica e das moi suxestivas informacións sobre a variación social e etaria da lingua galega no concello de Santiago de Compostela, que pode ser unha das áreas xeográficas en que estas variacións son máis ricas e complexas no momento actual.

Referencias bibliográficas

- Chambers, J. K. / Trudgill, Peter (1980): *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Instituto da Lingua Galega (1990-1995): *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. 1: *Morfoloxía Verbal* (2 tomos); vol. 2: *Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza "Conde de Fenosa", 1990 (I), 1995 (II).
- Porto Dapena, José Álvaro (1971): *El gallego de la comarca de Ferrol*. 2 vols. Tese de Doutoramento. Univ. Complutense, Madrid. Vol. 1 publicado como *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Anexo 9 de *Verba*. Santiago de Compostela, 1977.
- Regueira Fernández, Xosé Luís (1989): *A fala do Norte da Terra Cha. Estudio descriptivo*. 2 vols. Tese de Doutoramento. Univ. de Santiago de Com-

postela. Reprod.: Microficha. Santiago de Compostela: Universidade, 1989.

Santamarina Fernández, Antonio (1973): *El habla del Valle del Suarna*. Tese de Doutoramento. Univ. de Santiago de Compostela.

X. L. REGUEIRA

Marian Schoenmakers-Klein Gunnewiek: *Taalverlies door taalcontact? Een onderzoek bij Portugese migranten*. [= Studies in Meertaligheid 10]. Tilburg: Tilburg University Press, 1998. 240 p. (ISBN 90-361-9679-5)

Os estudos sobre o bilingüismo de emigrantes, especialmente o das segundas ou terceiras xeracións, e as repercusións nos falantes que se desenvolven en dúas (ou máis) linguas teñen acadado gran protagonismo desde os anos setenta. Desde os comezos da década dos oitenta vén aumentando constantemente o número de estudos dedicados ó fenómeno da alienación ou perda lingüística. Sen embargo, a meirande parte deles enfocan sobre todo a cuestión da perda lingüística interxeracional, deixando de lado a alienación lingüística intraxeracional, é dicir, cambios na lingua materna (L1) dun falante causados pola limitación de emprego da L1 como consecuencia da ruptura coa comunidade lingüística de L1 por unha parte, e o contacto intensivo cunha L2 no país de acollida (cf. p. 2).

Mentres que xa existen traballos sobre o comportamento lingüístico dos inmigrantes nas sociedades receptoras e a maneira de se desenvolveren os inmigrantes nas linguas deses países, pouco se sabe aínda sobre os efectos que ten a emigración sobre a L1 dos emigrantes da primeira xeración e, especialmente, sobre as posibles consecuencias do seu retorno para a fala da comunidade da que proveñen ou para a L1 en xeral.

É, ó noso ver, de extraordinario interese para a lingüística galega, especialmente para a sociolingüística, a tese doutoral da neerlandesa Marian Schoenmakers-Klein Gunnewiek sobre a alienación lingüística en emigrantes portugueses afincados en Francia e nos Países Baixos. A tese está baseada nun proxecto de investigación levado a cabo entre 1986 e 1990 e forma parte da serie de estudos en multilingüismo ("Studies in Meertaligheid") editada por René Appel, Ludo Verhouvern e mailos directores da tese, Guus Extra e Koen Jaspaert.

Despois da introducción (p. 1-3), a autora fai unha presentación do marco teórico do estudio (p. 5-34) para logo expor a hipótese do traballo e a operacionalización das variables escollidas (p. 35-48). O traballo parte da pregunta central de cáles son as características estruturais da L1 que se 'perden' pola falta de uso dela e a influencia dunha L2. A autora fai unha descrición e explicación do concepto da alienación lingüística na L1 baseadas nunha aproximación cognitivo-semántica á problemática, considerando tamén nocións psicolingüísticas. É esencial a limitación do termo 'alienación lingüística' feita pola autora, pois considera que non se pode entender como tal a perda lingüística interxeracional, dado que non se trata de perda de trazos lingüísticos nos falantes da L1 senón de aprendizaxe incompleta da lingua

dos pais polos fillos. A autora parte da hipótese de cambios de conceptos, porque á parte de trazos semánticos comúns nas tres linguas implicadas no estudio, tamén hai moitos que non coinciden por responderen a diferentes conceptualizacións. A hipótese do traballo é que os casos en que hai tales diferencias de conceptualización son especialmente propicios á adaptación de conceptos de L1 ó concepto da L2. A autora diferencia cinco categorías de conceptualización para as tres linguas implicadas (portugués = P; neerlandés = N e francés = F) ($P=F \neq N$; $P=F \neq F$; $N=F \neq P$; $P \neq N \neq F$; $P=N=F$) (cf. p. 35-38).

No cuarto capítulo (p. 49-122) expóñense as cuestións metodolóxicas, as estratexias de obtención de datos para a posterior análise e datos esenciais sobre os informantes. Escolléronse tres grupos de portugueses: un nos Países Baixos e un en Francia, ámbolos dous de vinte persoas, e mais un grupo de referencia de trece persoas residentes en Portugal, sendo a maioría dos entrevistados nados e criados nas provincias ó norte da liña Lisboa-Barreiro (é dicir, especialmente nas provincias do Miño, Douro e Trás-os-Montes), e de 35 a 50 anos de idade. Tódolos entrevistados cursaron aproximadamente catro anos de ensino básico en Portugal e a meirande parte deles emigraron do seu país natal xa de adultos, sendo a duración de permanencia no país de acollida dun mínimo de dez anos. Tódolos entrevistados desempeñan profesións non cualificadas. A escolla do grupo de referencia é considerada pola autora de especial importancia (cf. p. 49), dado o feito de que estudos lonxitudinais, que serían o ideal para a investigación da alienación lingüística, non son fáciles de realizar, pois trátase dun proceso extremadamente máis lento do que o proceso de aprendizaxe.

Fixéronse tres tests diferentes con tódolos informantes. Un test de corrección que consiste na corrección dunha carta manipulada dunha emigrante portuguesa de catorce anos, dirixida a unha amiga en Portugal, serve para a obtención de datos sobre 43 items (palabras compostas, 0-derivacións, perífrases, pluralia tantum, nomes colectivos). No segundo test (test de combinación), quince palabras lidas en voz alta pola entrevistadora tiveron que ser combinadas con 48 debuxos contidos nun catálogo desenvolvido para o estudio. O fin deste test foi a obtención de información sobre cambios semánticos. No terceiro test (test de nomeación), os entrevistados tiveron que nomear figuras de 26 actividades e 76 obxectos; o obxectivo da proba é avaliar a relación entre morfoloxía e as cinco categorías de conceptualización expostas anteriormente. Para a verificación da competencia lingüística dos informantes, pedíuselles aínda que contasen o que aconteceu nun fragmento de cinco minutos dunha película muda de Charlie Chaplin.

No quinto capítulo (p. 123-171), repartido en subcapítulos segundo os diferentes tests, a autora dá as táboas cos resultados das análises e as interpretacións dos datos obtidos nos tests. En canto ós resultados cuantitativos, verificouse que as diferencias entre informantes do mesmo grupo son maiores do que as existentes entre membros de grupos distintos, sendo o grao de alienación lingüística comprobada nos grupos de Francia e dos Países Baixos inferior ó esperado. A meirande parte das diferencias comprobáronse

nos individuos residentes en Francia. A análise cualitativa confirmou só parcialmente a hipótese de traballo; déronse entre outras cousas perífrases e paráfrases que son xeralmente consideradas como síntomas da alienación lingüística. Son particularmente interesantes os resultados do grupo de referencia, xa que fan que os resultados dos outros grupos obteñan un valor diferente. Tamén nos individuos residentes en Portugal se atoparon fenómenos como paráfrase e perífrase, o que indica que non se poden considerar automaticamente coma síntomas de alienación lingüística. Verificouse tamén que os resultados do estudio son contrarios á hipótese da semellanza na forma entre L1 e L2, pois tanto no test de nomeación como no de combinación, algúns informantes en Francia usaban compostos que non tiñan que ver nin co concepto nin coa forma francesa, explicándose o fenómeno soamente por perífrase ou conxunción de conceptos. Esperábase atopar menos casos de alienación lingüística nos individuos afincados en Francia, mais os resultados da análise mostran claramente o contrario, o que leva á autora a pensar que a influencia da distancia lingüística debe ser máis complexa do que se previra¹. A situación dos emigrados nos Países Baixos é moi diferente dos en Francia, e se o contacto coa L1 levase ó mantemento do portugués, sería de esperar que nos Países Baixos fose máis alto o grao de alienación que en Francia. Os resultados das análises indican o contrario, o que leva a pensar que o contacto intensivo e continuado coa L1 parece ter menos importancia no mantemento da L1 que o volume de contacto con L2 máis ou menos intenso². A análise dos datos dos residentes en Portugal, revelou, pois, que o fenómeno de alienación ou perda lingüística practicamente é inexistente. Sen embargo, parécenos especialmente importante o feito de que os resultados apuntan para unha máis que posible influencia exercida polos emigrantes sobre os costumes, non só lingüísticos, dos falantes no seu país natal. Atopáronse algúns casos de adaptacións conceptuais no grupo de referencia en Portugal e ata no grupo dos Países Baixos que poderían ter a súa orixe nos contactos lingüísticos dos retornados así como da gran masa de portugueses que tódolos anos pasan as súas vacacións em Portugal cos falantes afincados en Portugal³.

O traballo continúa cun capítulo con conclusións prácticas e propostas metodolóxicas para futuros estudos (p. 173-188), pondo a autora especial énfase na importancia dos grupos de referencia e na organización de listas de frecuencia esenciais para a comparación das linguas implicadas no contacto. Seguen a bibliografía (p. 189-198) e un anexo de 26 páxinas cos cuestionarios, mapas e táboas con datos sociolingüísticos dos entrevistados (p. 199-227).

¹ Esta conclusión non sorprende; cf. xa Suárez de Albán (1979:150) nun estudo sobre o comportamento lingüístico dos galegos afincados no Estado brasileiro da Bahía: "A origem comum favorece [...] a interpenetrabilidade dos dois sistemas".

² Suárez de Albán (1979) chegou a conclusións parecidas, indicando que as diferencias de competencia lingüística entre homes e mulleres galegos no Brasil (Bahía) explicase por elas non teren tanto contacto coa poboación brasileira coma aqueles.

³ Sixirei Paredes (1988) dedica unhas poucas liñas ó fenómeno da influencia exercida polos retornados, os "indianos", tanto sobre os costumes como a fala da sociedade galega.

Atópanse, ademais, neste anexo os materiais empregados no estudio cuns exemplos de transcripción de dúas entrevistas. A obra remata co curriculum vitae da autora (p. 240).

O estudio está escrito en neerlandés, mais gracias ós resumos en inglés e portugués (p. 229-240), ó anexo que contén as listas de verbas analizadas, e ó feito de a terminoloxía terse indicado na meirande parte das veces tanto en neerlandés como en inglés, o estudio tamén é de utilidade para lectores que non se manexen ben na lingua neerlandesa.

Referencias bibliográficas

- Sixirei Paredes, Carlos (1988): *A Emigración*. Vigo: Editorial Galaxia.
Suárez de Albán, Maria del Rosário (1979): *Desempenho lingüístico de imigrantes galegos na Bahia*. Disertación de Mestrado. Salvador da Bahia: Universidade Federal da Bahia. 2 volumes.

CARSTEN SINNER

Normas para a presentación de colaboracións

1. Os *Cadernos de Lingua* están dedicados á publicación de traballos de investigación sobre calquera aspecto da lingua galega, así coma á difusión de notas e informacións lingüísticas relevantes para o coñecemento e a promoción da lingua na sociedade. Tamén se publican recensións de obras de interese para eses mesmos fins.

2. Os traballos, notas ou recensións recibidos serán revisados por especialistas do Consello de Redacción ou do Comité Científico. En calquera caso a decisión final sobre a publicación correspóndelle ó Consello de Redacción.

3. A lingua de publicación é o galego, aínda que excepcionalmente poderán aparecer traballos escritos en portugués ou noutras linguas.

4. Os editores poderán efectuar correccións ortográficas, de puntuación ou de estilo sempre que sexan de pouca entidade e non afecten ó contido. Doutro xeito solicitarase a autorización do autor.

5. Sempre que sexa posible, o autor entregará dúas copias en papel e unha copia electrónica, compatible cos procesadores de textos máis usuais para PC. Os gráficos, de os haber, estarán inseridos no lugar correspondente do texto.

6. Nos artigos e notas aparecerá en primeiro lugar o título, seguido do nome do autor e do centro ou institución no que desenvolve o seu traballo. As recensións deben estar encabezadas pola referencia bibliográfica completa da obra comentada; o nome do autor incluírase ó final.

7. Recoméndase que o texto teña, como máximo, tres niveis de encabezamentos, numerados correlativamente 1., 2... 1.1., 1.2... 1.1.1., 1.1.2., etc., segundo o seu nivel na xerarquía.

8. As notas a pé de páxina deben evitarse na medida do posible. As citas inclúiranse no texto indicando entre parénteses o apelido ou apelidos do autor, o ano de publicación da obra e, cando sexa conveniente, as páxinas; p.e., "... (Lorenzo 1996)" ou "... Kabatek (1996: 108)...". De seren necesarias, as notas ó pé deben aparecer indicadas cun número superescrito.

9. Ó final dos artigos e das notas deben aparecer recollidas todas as referencias bibliográficas, co seguinte formato:

Referencias bibliográficas

Kabatek, Johannes (1996): *Die Sprecher als Linguisten. Interferenz- und Sprachwandelphänomene dargestellt am Galicischen der Gegenwart*. Tübingen: Max Niemeyer.

Lorenzo, Ramón (1996): "Breve historia da lingua galega", in Jacyra Mota / Vera Rollemberg (eds.): *Atas do I Congreso Internacional da Associação Brasileira de Lingüística (Universidade Federal da Bahia, 1994)*. Salvador: ABRALIN / FINEP / UFBA, 33-48.

Asaka, Takekazu (1994): "O emprego do futuro do pretérito de indicativo en galego", *Studia Romanica* 27, 47-51.

10. Os orixinais para publicación envíananse a:

XOSÉ LUÍS REGUEIRA

Hórreo 31, 2º

15702 Santiago de Compostela

R E A L
ACADEMIA
GALEGA

CONTIDO

- 5 A. IGLESIAS ÁLVAREZ,
Os estudos empíricos
sobre a situación
sociolingüística do galego.
- 43 M. ÁLVAREZ DE LA GRANJA,
Variación e sinonimia
nas unidades fraseolóxicas.
Caracterización xeral e
proposta de tratamento lexicográfico.
- 65 I. SEOANE SÁNCHEZ,
O primeiro dicionario da
Real Academia Galega.
- 85 X. M. SÁNCHEZ REI,
Repercusións gramaticais
do uso da interpolación
pronominal en galego.
- 111 C. LÓPEZ LEIZÁN,
A impersonalidade do verbo
chover en galego medieval.
Unha aproximación.

